MARIUS BAUER

Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten

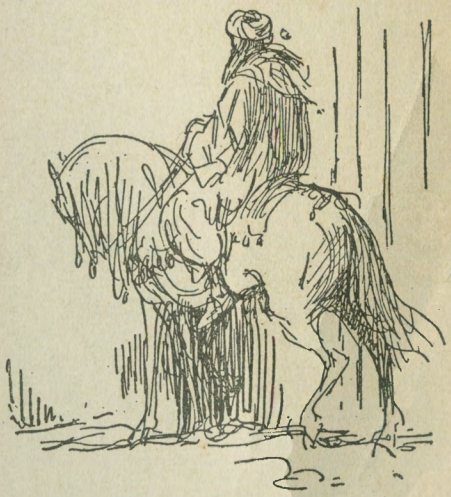

Wereld-Bibliotheek-Vereniging

Amsterdam - Antwerpen

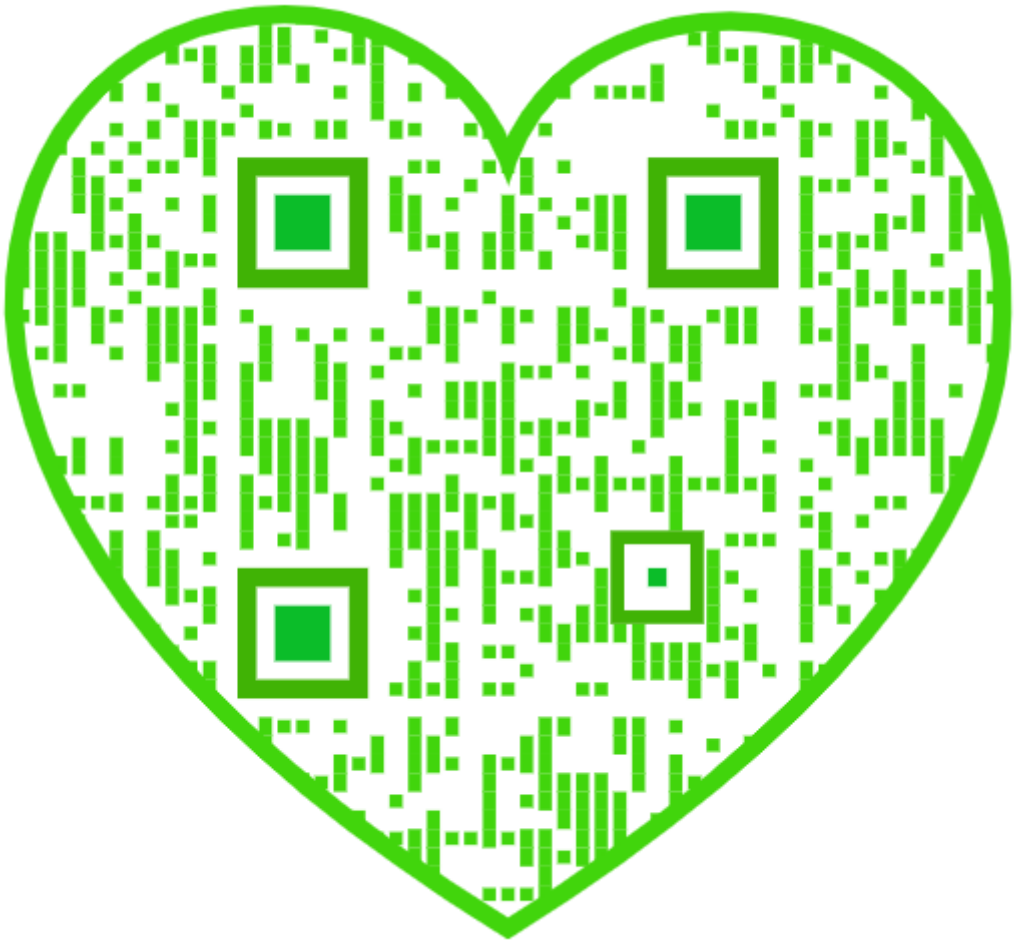

MARIUS BAUER

MARIUS BAUER

Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten

Wereld-Bibliotheek-Vereniging

Amsterdam en Antwerpen

Wanneer men in twee encyclopedieën, een schilders-lexicon en een boek over Hollandse schilderkunst zoekt naar het geboortejaar van de schilder M. A. J. Bauer zal men vinden, dat hij in 1864 te 's-Gravenhage het levenslicht zag. Maar raadpleegt men de monografieën van mr M. F. Hennus en J. H. van Eikeren dan wordt 1867 als geboortejaar vermeld. Zijn voornamen luiden in alle geraadpleegde werken Mari Alexander Jacques. In de geboorteregisters van de Burgerlijke Stand in Den Haag staat hij ingeschreven als Marie Alexandre Jacques Bauer, geboren op 25 januari 1867. Hij is 18 juli 1932 te Amsterdam gestorven.

Bauers vader was huis- en decoratieschilder op de Gedempte Burgwal 7, een man met liefde voor de kunst, zoals R. W. P. de Vries Jr in zijn in 1944 verschenen boek over Bauer meedeelt. De vader van zijn moeder, M. S. Verpoorten, was eveneens huisschilder en had een verffabriek. Hij ontving kunstenaars als Schelfhout, Koekoek, de oude Karsen e.a. en kocht hun werken. Bauer, die thuis Marius werd genoemd ter onderscheiding van zijn moeder, die ook Marie heette, kwam reeds op 12-jarige leeftijd op de Haagse Academie. Al spoedig kreeg hij in 1879 een prijs voor een geschaduwde kop, een jaar later voor een pleistermasker en in 1884, zijn laatste studiejaar, de grote zilveren medaille voor een naaktstudie.

De Vries tekent hem als 'eenzelvig en droomerig van natuur, iemand van weinig woorden, weinig conversabel, die in gezelschap veelal stil voor zich heen zat te staren en den indruk wekte van een zekere afwezigheid . . . Hij had bij zijn andere gaven een aangeboren of van huis uit ontwikkelden zin voor schoonheid in lijn en kleur, in vorm en materie. Deze eigenschap, dit 'prachtlievende', zou hij steeds behouden.'

Diepenbrock schetst hem in een brief van 2 oktober 1889 aan Der Kinderen ('Brieven en documenten', uitgegeven door prof. dr Eduard Reeser) als 'een eenigszins timide, lange en magere vent met een kort baardje en half en half het gezicht van een diplomaat. Wel wat stijf in 't begin, maar later werd hij beter.'

Behalve op de Haagse Academie ontving Bauer ook les (zijn wezenlijke opleiding, zoals mej. G. H. Marius schrijft in haar boek 'De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw'),
5 van de schilder S. van Witsen (1833-1911), vriend van Jozef

Israëls, 'die weinig produceerde en wiens kennis en onpartijdig oordeel dan ook hooger stonden dan zijn schilderwerk.'
Bauer had zijn atelier in de Oog in 't Zeilstraat en hoewel hij tot 1893 in Den Haag bleef wonen had hij weinig met de Haagse schilders gemeen: hij had van jongs af een hekel aan het 'Broeksloot-genre', zoals mej. Marius schrijft. Zijn prachtlievende natuur dreef hem naar het Oosten en nauwelijks 21 jaar oud kon hij in 1888, met steun van de kunsthandelaar E. J. Wisselingh, naar Constantinopel reizen, vanwaar hij eind december naar huis terugkeerde. Die reis bepaalde in zekeren zin zijn toekomst. Zijn zwerven naar oosterse landen liet hem niet meer los en later keerde hij naar Constantinopel terug en bezocht verder nog Egypte, Jeruzalem, Britsch-Indië, Rusland, Java, Bali, Spanje, Marokko, Italië om enige landen te noemen.
In wezen was Bauer graficus - etser vooral -, hoewel hij ook belangrijke schilderijen en aquarellen gemaakt heeft. Zijn etsen waren scherp van lijn en hadden iets Rembrandtieks; zijn tekeningen werden dadelijk raak op het papier geworpen. Als hij iets las dat hem trof maakte hij er in het boek tekeningen bij; voor 'Drogon' van Arthur van Schendel vervaardigde hij vier 'plaatjes', zoals in het boek staat, voor 'De Historie van Floris en Blanchefloer' van H. J. Boeken twee litho's; etsen en litho's voor 'Akédysseril', 'Karel ende Elegast', 'La vie éternelle et la jeunesse inaltérable' en natuurlijk ook voor '1001 Nacht'. Nog op twee boeken moet de aandacht vallen: 'Histoire d'Aboulhassan' en Rilkes 'Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke'. Dit laatste werk is gedrukt in groot formaat, zodat Bauer ruimte had om zijn aquarellen, die soms over de tekst lopen, te plaatsen. Het oorspronkelijke boek is in het bezit van het Museum Kröller-Müller, maar er werden een beperkt aantal exemplaren van gereproduceerd in kleuren.
Het is wel interessant om te lezen wat Van Deyssel, die de vertaling van 'Akédysseril' gemaakt heeft, in zijn 'Gedenkschriften' over de etsen geschreven heeft. Daar zegt hij, dat Bauer een goed kunstenaar was en dat in de door hem gemaakte etsen iets zeer goeds is. 'Wèl slechts een van buiten opgelegde dichterlijkheid, in de sterrenluchten, in de tempelruimten om en boven de daar voortschrijdende Akédysseril, - maar die dichterlijkheid was toch door een zekere mate van doorvoeld-
 heid gevoed.'

Al jong was Bauer lid van Pulchri Studio en aan de vermaard geworden feesten, die daar gegeven werden werkte hij mee. Van 1890-1892 was hij lid van de Commissie voor gezellige bijeenkomsten. In die tijd werden er veel tableaux vivants op de planken gebracht - men denke maar aan het begin van 'Eline Vere'. Op 6 april 1892 had Bauer de tableaux verzorgd en het programma getekend voor 'De Joden', verzen van Albert Verwey. Dat men het geheel serieus had opgevat blijkt uit een brief van 11 maart 1892 van Bauer aan Diepenbrock. Daarin vraagt hij de componist om muziek te schrijven en hij vervolgt: 'Er worden tableaux vivants gegeven naar teksten uit het oude testament. Nu maakt Verwey bij ieder tableau een vers, dat de geschiedenis schetst, tot aan het oogenblik dat we op het tooneel laten zien, en nà ieder tableau een slotvers. Nu duren de pauzes minstens 16 minuten, waarvoor wij nog geen vulling gevonden hebben die *artistiek* en *in harmonie* met de verdere voorstelling is. Ons doel is een avond te geven zoo oorspronkelijk mogelijk en jij bent juist de man die er nog aan ontbreekt. Want mooier zou 't niet kunnen, dan een samenwerking te hebben van muziek, poëzie en schilderen, alles van de 'nieuwe lichters'.'

Diepenbrock heeft hier uitvoerig op geantwoord en ook Verwey had er hem over geschreven, maar van de muziek van Diepenbrock is niets gekomen. Verwey droeg op die avond zijn verzen voor verkleed als Assyrisch priester. De mooie tableaux hadden groot succes, meer dan de door Verwey tamelijk vlak voorgedragen verzen, schrijft dr H. E. van Gelder in zijn boek 'Honderd jaar Haagse schilderkunst' en hij vertelt in een noot nog de volgende anecdote over die avond: 'Jaap Maris vroeg den doven Gabriël bij het verlaten van de zaal hoe hij het gevonden had: 'Het was prachtig, maar van de verzen heb ik niets verstaan',zei G. 'Jou bofferd', antwoordde Jaap!'

Voor een ander Pulchri-feest, ter ere van het echtpaar Mesdag, had Frederik van Eeden een bewerking gemaakt van de historie van Aladdin en de Wonderlamp en Bauer had weer bij deze zes tableaux de leiding. Ook nu droeg de dichter zelf de tekst voor. Tenslotte zijn in 1901 door hem voor het nationaal feest ter gelegenheid van het huwelijk van Koningin Wilhelmina met Prins Hendrik tableaux vivants ontworpen, die de geschiedenis van Salomé weergaven.

In 1893, na de dood van zijn vader, verhuisde Bauer met zijn moeder en zuster naar Bussum, waar P. L. Tak woonde. Dat hij daar met deze integere figuur kennis heeft gemaakt of tot vriendschappelijker omgang is gekomen ligt voor de hand. Bauer immers kende vele medewerkers van 'De Nieuwe Gids'; ook Tak behoorde daartoe en werd in 1890 redacteur van dat tijdschrift.

Om een begrip te krijgen van de geestelijke gesteldheid in ons land moeten we een blik werpen in de tijd toen 'De Nieuwe Gids' werd opgericht. Het eerste nummer verscheen op 1 october 1885, een keerpunt in de Nederlandse letterkunde. Toch zou het onjuist zijn te denken, dat het tijdschrift uitsluitend literaire bijdragen bevatte. In het prospectus werd nadrukkelijk gezegd: 'In de laatste, schoon niet in de geringste plaats, zal 'De Nieuwe Gids' zich bezig houden met de binnen- en buitenlandsche politiek van den dag.'

De gevoerde politiek bewoog zich aanvankelijk in de liberale geest, maar werd steeds radicaler en neigde meer en meer naar het socialisme. Domela Nieuwenhuis werkte mee; Van der Goes, een der oprichters en schrijver van het prospectus, verzorgde de politieke rubriek. Hij leverde zeer vooruitstrevende bijdragen en later neigde Tak, die ook tot de liberalen en jong-radicalen had behoord, in zijn artikelen onder de titel 'De Nederlandsche Politiek' meer en meer naar de sociaaldemocratie.

In 'De Nieuwe Gids' was de polemiek over het socialisme naar aanleiding van het boek 'Het jaar 2000' van Bellamy, dat Van der Goes vertaald had, in zekere zin beslissend voor het tijdschrift, waarin de meningsverschillen toen openlijker tot uitdrukking kwamen. Eigenlijk was reeds in 1889 door Frank van der Goes de lont in het kruitvat gestoken door een artikel 'Zeventien honderd negen en tachtig', waar Van Eeden opmerkingen over maakte. Daarop volgde in het augustus-nummer van 1890 de berucht geworden open brief van Frederik van Eeden 'Aan den keizer aller Russen', waar een felle briefwisseling tussen Kloos en de schrijver het gevolg van was. Ook het artikel van Frank van der Goes 'Dominee, Pastoor of Rabbi?' droeg brandbare stoffen aan, maar het felst laaiden de vlammen op over het in december 1890 geplaatste artikel tegen Van der Goes, 'Gedachte, Kunst, Socialisme' van Lodewijk van Deyssel. Dat Van der Goes daarop antwoord gaf lag voor de hand, maar ook Van Eeden en Kloos kwamen

in verschillend vlak aan het woord. De meningsverschillen waren toen pas duidelijk aan het licht gekomen en voor het lezend publiek gedemonstreerd. Van Deyssel zag duidelijk in, dat deze hele polemiek - vooral die tussen Van Eeden en Kloos - weinig profijtelijk voor het tijdschrift moest zijn. In een brief aan Tak schreef hij 12 augustus 1891: 'Zoo'n polemiek als tusschen v. Eeden en Kloos is toch eigenlijk, dunkt mij, niet goed. Het verdriet mij te bedenken, dat mijn eerste stukje over Bellamy aan Van der Goes van dezen twist zoo al niet de dadelijke aanleiding, dan toch de eerste aanloop is geweest.'

Had Van Eeden in zijn open brief getoond weinig waardering te hebben voor de Tsaar, Van der Goes bewonderde hem evenmin. In een artikel in 'De Nieuwe Gids', 6e jrg. II 1891, blz. 318 schreef Van der Goes: 'De Keizer van Rusland moet noodzakelijk worden gedood: hij is een schadelijk man en alleen de dood kan hem onschadelijk maken. Het is een nuttig werk den Czaar te dooden.' Dat zo'n opmerking Kloos in wanhoop bracht behoeft ons niet te verbazen en hij vroeg dan ook aan Tak: 'Wat moet ik daarmeê?'

Van der Goes was in die tijd lid geworden van de Sociaal Democratische Bond (1881-1894) en daaruit in 1892 geroyeerd vanwege zijn aanvallen op Domela Nieuwenhuis. Hij vond een nieuw propaganda-terrein onder de nu voor het eerst georganiseerde Amsterdamse studenten. Van der Goes schijnt, zo kan men lezen in hoofdstuk IV door F. de Jong ('Algemene Geschiedenis der Nederlanden'), in dat jaar reeds plannen voor de oprichting van een meer op Duitse leest geschoeide partij gehad te hebben.

In 1891 had Van der Goes al felle artikelen in de 'Sneeker Courant' geschreven en in 1893 redigeerde hij met Troelstra een in Amsterdam verschijnend weekblad 'De Nieuwe Tijd'; later voerde hij de redactie met H. Polak, toen Troelstra naar Utrecht vertrok.

De controversen in de redactie van 'De Nieuwe Gids' werden steeds groter en een breuk was onvermijdelijk. Kloos beschouwde het tijdschrift als zijn eigendom. Zijn eigendunkelijk optreden verhaastte de crisis, die in april 1893 het feitelijke einde van het tijdschrift bracht. De pogingen van Van der Goes, die een tribune wenste te behouden voor zijn politieke artikelen, om 'De Nieuwe Gids' te redden mislukten en na enige chaotische afleveringen hield het tijdschrift op te

bestaan in zijn oude vorm. Verwey en Van Deyssel richtten het 'Tweemaandelijksch Tijdschrift' op, waarvan de eerste aflevering in september 1894 verscheen en op 1 januari 1895 kwam het eerste nummer uit van het weekblad 'De Kroniek'. De oude medewerkers van 'De Nieuwe Gids' met enige jongeren vulden dit weekblad, maar ook stonden zij bijdragen af aan het nieuwe tijdschrift van Verwey en Van Deyssel. Aan 'De Kroniek van P. L. Tak' heeft dr W. Thijs een in 1956 verschenen buitengewoon belangrijke studie gewijd[1].

Tak opende 'De Kroniek' met een artikel 'Nieuwjaar', waarin hij duidelijk aangaf boven de partijen te staan. Telkens kon men zijn onpartijdig oordeel lezen tot hij in 1899 tot de S.D.A.P. toetrad. Van der Goes hoorde op 26 augustus tot een der 'twaalf apostelen', die de S.D.A.P. hebben opgericht. In 'De Kroniek' schreef Tak na het partijcongres van Pasen 1900: 'Ik was niet vreemd aan de partij en aan velen harer leden maar nu was ik er in en dat heeft me toch nog iets anders doen zien dan ik vroeger kende.' Van die tijd af kon men 'De Kroniek' als een sociaal-democratisch orgaan beschouwen. Of Bauer tot de sociaal-democraten behoorde is mij niet bekend. Hoe dan ook, hij werkte aan het weekblad mee als tekenaar onder het pseudoniem Rusticus. Zijn eerste bijdrage werd op 7 april 1895 geplaatst, een prent die de titel droeg: 'In het Land van Rembrandt. Velasquez Redivivus'. Op 8 maart 1896 werd een prent van hem geplaatst 'De kroning van den Czar' met als ondertitel 'De deputatie uit Siberië op weg naar het feest'. Op een onherbergzaam sneeuwlandschap ziet men vage, donkere gestalten, die met zweepslagen voortgedreven worden. Het bovengedeelte van de prent wordt ingenomen door een verbeelding van de kroning. Deze schrijnende tekening vormt wel een heel schrille tegenstelling met wat Bauer enige maanden later in werkelijkheid in Moskou zag, waardoor hij zo in geestdrift geraakte. Want op verzoek van Tak ging hij naar Rusland om een geïllustreerde beschrijving te geven van die kroning. Met de journalist C. K. Elout en de romanschrijver Maurits Wagenvoort reisde hij naar Moskou.

De brieven, die Bauer over zijn reis heeft geschreven hebben een heftige polemiek uitgelokt, die men hier, na de geïllustreerde epistels, afgedrukt vindt.

10 [1] Verschenen bij de Wereld-Bibliotheek, 1956.

Uit het bovenstaande bleek duidelijk dat de meningen scherp tegenover elkaar stonden en er maar weinig toe nodig was om in 1896 de strijd opnieuw te doen ontbranden. Die nieuwe strijd heeft Bauer geheel onbewust ontketend, toen hij als kunstenaar, verliefd op de pracht en kleur van het Oosten, de praal en schittering van de kerken, de kleurige kleren van de bevolking, de uitbundige luister bij de kroning van de Tsaar zag. 'Waarom ben je niet hier, soms zou ik alle vrienden hier willen zien, om te zamen te genieten van dat prachtige Moskou', roept Bauer uit. 'Rusland is nooit zoo onbeschaafd geweest als wij in Holland zoo denken', merkt hij op en beschrijft dan de voorwerpen uit de schatkamer van het Kremlin en het huis der Románofs, om aldus zijn tweede brief te eindigen: 'en ik denk me hoe mooi Moskou geweest moet zijn in dien tijd, toen die Boyaren, gehuld in weelderige mantels met bont omzoomd in de vergulde sleden met rijkgetoomde paarden door de straten renden, toen drommen hovelingen, in jassen van allerlei kleuren en met juweelen bezette wapens in de gordels, zich verdrongen op de pleinen van het Kremlin, waar Iwan staande op de Roode Trap van zijn paleis een onheilsbode met zijn speer vastnagelde aan de roode treden. Ja dat was tóch wel barbaarsch, maar toch wat moet het ook mooi geweest zijn, en bij die tijden vergeleken is, dunkt mij, de tegenwoordige weelde maar kinderspel.'

Dan volgt in de derde brief de beschrijving van de intocht van de Tsaar, waardoor Bauer dronken wordt van kleur en schittering. Verrukt als artiest vraagt hij dan: 'Is er wel één vorst op aarde, die zoo veel praal ten toon kan stellen, en als je dan denkt aan al die weelde, die er nog is in die kerken en schatkamers en in de paleizen, als je je voorstelt hoe veel rijker 't nog zijn zal bij de kroning, krijg je dan niet een gevoel van dankbaarheid en eerbied? Ik tenminste heb gejuicht voor den man, die de wereld zoo'n schouwspel biedt!'

Toch zag Bauer ook de tragische kant van de Keizer aller Russen. De schilder stond bij de ingang van de kerk en hij zag de Tsaar naast de Keizerin 'die schitterde van zilver en paarlen'; hij 'liep, neen, waggelde' 'het vaalbleeke smalle gelaat, gebogen onder de enorme diamanten kroon, den schitterenden scepter en appel tegen de borst geklemd, de schouders gebukt onder het gewicht van hermelijn, waarover een zware diamanten keten hing', die met moeite de goudbrocaten
 mantel sleepte 'en onder de armen werd gesteund door groot-

waardigheidsbekleeders. Het was vreeselijk om te zien, het was geen vorst bewust van zijn majesteit, die zich koninklijk aan zijn volk vertoonde, het was een man niet alleen gebogen onder den last van goud en juweelen, maar tevens onder het nog zwaarder juk van zijn ontzachelijk rijk.'

Komt hier reeds duidelijk uit, dat Bauer ook de trieste kant van alle praal zag, later voelde hij het leed van de letterlijk vertrapte mensen en doorleefde de schrille tegenstelling van die ellende en de feestvierende keizerlijke familie. Maar vóór de lezers van 'De Kroniek' daarvan kennis hadden kunnen nemen waren de socialisten en de esteten reeds de slag begonnen. Tak opende het nummer van zondag 31 mei 1896 met een hoofdartikel 'Kroning' en daarop is een hartstochtelijk geschreven antwoord van dr Alphons Diepenbrock gevolgd en opgenomen in het nummer van 7 juni. In het begin van zijn betoog zegt Diepenbrock, dat het hem 'liever ware als een gek opgesloten, dan met u omtrent deze zaken van gelijke meening geacht te worden.' En elders in dat artikel: 'Al ware het dan nog duizendmaal ijdeler en nog tienduizend maal nutteloozer, toch wil ik zeggen dat ik de vergoding van wat men nu volk noemt, en de materialistische miskenning van het geestelijke, van wiens luister wij nog slechts zeldzaam van verre een enkele flauwe afglans vermogen te scheppen in de enkele manifestatiën van levensmagnificentie die de dalende zon van Koning- en Keizerschap als afscheidsgroet zendt aan deze steeds glansloozer wordende aarde, - toch wil ik zeggen dat ik de miskenning der goudgeworden Idee, als ook van de groote mystieke emotie der volksbewondering haat en verfoei en daarmede de leer waaruit zij voort is gekomen . . .'

De belangstelling voor het begin van de polemiek was zó groot, dat de redactie in een noot, waarin gezegd werd, dat 'de heeren uitgevers' 'dit nommer ruimer dan het vorige' gingen verspreiden, daarom het artikel van Diepenbrock herdrukten met een antwoord van Tak daarop. Nog werden in hetzelfde nummer artikelen geplaatst van Cornélie Huygens en Frederik van Eeden.

Zoals gewoonlijk lokte Van Eeden verzet uit, welk verzet echter indirect met de gevoerde polemiek te maken had. G. v(an) T(ienhoven), een intiem vriend van Diepenbrock volgens prof. Reeser, verdedigde de componist tegen Van Eeden in een artikel 'Epigonen' en ook De Vries Lam, Jan Veth en
 Jan Kalff vielen Van Eeden aan. In deze aflevering van

21 juni werd ook Diepenbrocks antwoord aan Tak opgenomen en een stuk van de filosoof dr J. D. Bierens de Haan, die een poging deed de standpunten van Tak en Diepenbrock dichter bij elkaar te brengen.
In het volgend nummer van 28 juni betuigde Lodewijk van Deyssel zijn 'Instemming' met de mening van Diepenbrock en ook Frank van der Goes mengde zich in het debat.
Een komische noot, lichtelijk insinuerend, voegde prof. C. B. Spruyt in het 'Algemeen Handelsblad' van 18 juni 1896 aan het debat toe. Hij noemde zijn betoog 'Tamme socialisten' en schreef daarin o.a.: 'De heer P. L. Tak leest den heer D. 'vriendschappelijk' de les over hun verschil van opinie. Misschien is zijne stemming een weinig verzacht door de overweging dat Diepenbrock's heftige taal een niet onaardige reclame kan zijn voor het jeugdige weekblad van den heer P. L. Tak. Al is men 'socialist', men kan moeilijk een goed redacteur zijn zonder 'kapitalistische' berekeningen over de vraag, wat lezers trekken kan.'
'Het is overbekend', tekende Tak bij deze zinsnede in het nummer van 28 juni aan, 'dat de geachte hoogleeraar lijdende is aan vlagen van intermitteerende onwelvoegelijkheid. Het bijzondere van het huidige symptoom is dat het zich vertoont buiten verkiezingstijd, wat tot nog toe gelukkig betrekkelijk zeldzaam voorkwam. Moge dit niet wijzen op eene verergering der kwaal van den zoo gewaardeerden patiënt.'
Nog was het rumoer niet van de lucht. 'De Kroniek' van 5 juli bevatte niet minder dan vijf bijdragen over het onderwerp. J. de Gruyter uit Londen, die o.a. een boek 'Het leven en de werken van Eduard Douwes Dekker (Multatuli)' heeft geschreven, stemde in met het artikel van dr Bierens de Haan; A. van Collem richtte een vraag aan Diepenbrock; Van Eeden schreef een oratio pro domo; Jan Veth verdiepte zich in het stuk van Lodewijk van Deyssel in een bijdrage over de strijdvraag 'Kunst en socialisme'. De beschouwingen van Frank van der Goes in zijn 'Kroniek', zoals die rubriek heette, stonden in zo'n ver verwijderd verband met de kwestie, dat ze alleen als theoretisch-socialistische overwegingen voor de Marxist Van der Goes tekenend waren. Hij zette ze voort in de nummers van 12 en 19 juli.
Diepenbrock en Van Eeden hebben niet alleen in 'De Kroniek' elkaar bestreden, maar ook in particuliere brieven, waar-
 in hun toon lang zo scherp niet was. Enige van die epistels

zijn gepubliceerd in 1937 in een bundel 'Kunstenaarsbrieven'[2]; het zijn er twee van Van Eeden en één van Diepenbrock over hun polemiek, de eerste van de componist is blijkbaar verloren gegaan. Ze zijn te uitvoerig om hier afgedrukt te worden, waarom de belangstellende lezer er op gewezen wordt.

Tot slot dit: Hoe komt het toch dat Bauers brieven uit Moskou en Constantinopel - de laatste verschenen ook in 'De Kroniek' - nooit eerder in een voor ieder bereikbare editie zijn herdrukt? Wel zijn particuliere geïllustreerde brieven van Bauer uit 1888-1931 in 1933 verschenen. De brieven uit 'De Kroniek' zijn niet alleen belangrijk om hun levendige, natuurlijke stijl, maar ook om de vlotte en rake tekeningen, die hij er bij voegde en tevens om de uitwerking, die ze gehad hebben op de meningen van de intelligentia uit de dagen van het einde der negentiende eeuw. Dat deze herdruk met de reproducties van alle schetsen, op twee gewassen tekeningen na, nu het licht kan zien is het bewijs, dat het belangrijke documenten zijn, die niet in een weekblad verborgen mochten blijven.

G. H. 's-Gravesande

[2] Van Eeden-Genootschap, uitgave W.-B., 1937.

Je kent Berlijn misschien beter dan ik. Ik zal je dus maar niets vertellen van de Strasse zus of zoo, zij lijken allen op die van Parijs en Weenen, en missen ook weer iets wat die andere steden interessanter maakt. Je kent die geasphalteerde straten, waar tusschen de eindelooze rijen lichten, rijen van omnibussen en rijtuigen gaan. Langs de trottoirs al die bezige menigte, hel verlicht soms door de electrische bollen, die bijna huis aan huis gehangen zijn. Midden door de foule wapperen de vaantjes der lansen van een aantal ulanen, de hoeven der paarden klepperen op 't asphalt; zweepen knallen, in de hoogte over de straten, donderen de treinen, en die groote warboel van kleuren en licht doen je voelen in een wereldstad te zijn. Wat de tentoonstelling van schilderijen betreft, van de duitsche kunst zijn mij slechts enkele dingen bijgebleven: het groote schilderij (de Kroning van Keizer Wilhelm I) door Adolf Menzel, dat ik zeer mooi vind, en een paar portretten van Lenbach. De geheele expositie is nogal dun en 't deed mij innig genoegen dat de hollandsche afdeeling zoo'n gunstige uitzondering maakt. De besturen van Pulchri en Arti hebben dat netjes in elkaar gezet en er zijn werkelijk een aantal doeken en teekeningen, die zeer de moeite waard zijn. 't Is een kleine keuze-tentoonstelling . . .

Berlijn heb ik nu al lang achter de rug. De dompige lucht in de slaapcoupé is verdreven door den frisschen morgenwind, en in de gangen der wagens slenteren de reizigers en rooken sigaretten. 't Landschap is nog niets veranderd, er hangt een dikke lucht en alles ziet er somber en nat uit. Alleen de vreemde kleederdracht der enkele boeren op 't land, of een kar op russische wijze bespannen, herinneren mij er aan in Rusland te zijn. Midden in den nacht hield de trein stil te Alexandrowna, de frontière. Voor hem wiens pas in orde is, en niet smokkelen wil, is 't niet erger dan in eenig ander land. De beambten zijn beleefd, het onderzoek is vlug afgeloopen, de paspoorten worden in den trein reeds door een gendarme afgenomen en later weder in de coupé teruggegeven. Opvallend is 't groot aantal soldaten of gendarmen, en vooral de mooie costumen der treinconducteurs, een zwarte korte kaftan, in 't midden met een paarsen riem dicht getrokken, de voeten in hooge kaplaarzen waar de wijde broek boven uit komt, en een zwarte
17 astrakan muts op 't hoofd, hebben zij meer van soldaten dan

van conducteurs. In de wachtkamer op de buvetten prijken de caviar, de kleine vischjes en al die russische lekkernijen. Maar toch, al zag ik zelfs een enkele maal de koperen koepels eener kerk, 't gevoel in Rusland te zijn wilde maar niet over mij komen. 't Is zoo vreemd, dezelfde coupé waar men in slaapt en wakker wordt, met dezelfde reizigers tegenover zich en altijd maar die ronddraaiende landen, die er nog net zoo uit zien als in Holland, met molens zelfs, en slooten, en met diezelfde luchten. Evenals men op zee, na dagen van schijnbaren stilstand, plotseling voor een geheel vreemde omgeving komt, zoo kreeg ik hier ook op eens den vollen indruk in Brest. Daar stonden ze, de echte Russen, met de platte gezichten, de lange baarden, de korte stugge haren, of wel met lokken die ver over de schouders hangen, de Kaukasiërs in witte schapenvachten, de hooge astrakan mutsen en vreemde schoenen, de Joden, tenger en mager, de kromme ruggen in lange kaftans gesloten, met hun lange vingers in hun baarden plukkend, boerinnen met hooge laarzen en korte rokken, en midden in die massa op 't perron, schetterde de muziek van de soldaten en te midden van een aantal officieren, in verschillende uniformen, stonden eenige generaals, de grijze mantels over de schouders geworpen. 't Was 't feestelijk uitgeleide van een aantal troepen voor de kroning in Moskou. Voor de kroning? Ik begin nu op eens te begrijpen wat mij nog te wachten staat; nog een vier en twintig uren sporen en aan den horizont zullen de vergulde koepels opdoemen van die vreemde stad! 't Landschap verandert nu ook langzamerhand, de terreinen worden meer heuvelachtig en minder begroeid, groote kudden koeien, niet zoo vet als bij ons, en zwarte schapen, worden voortgedreven door arme boeren, in lompen, op bloote voeten, of soms branden er vuren, waar eenige vrouwen de armzalige soep op koken, soms gaan we door groote bosschen van pijnboomen en dennen, en soms van enkel witte berkenboomen. Wij volgen den weg ongeveer der Fransche armee. Wij gaan over de Beresina, en ik denk aan dien vreeselijken dag, toen zooveel duizenden daar in ellende omkwamen, en ik druk mij nog wat lekkerder in de zachte kussens van de Pullmancar, achter de ramen van dubbel glas, en ik slurp mijn glas warme thee en denk, dat de wereld er misschien heel anders uit zou zien, als Napoleon op zoo'n aangename wijze door Rusland had kunnen gaan.

18 En wij snellen weer voort, den nacht tegemoet, door die on-

afzienbare velden van dat groote land, dat zijn grenzen uitstrekt van China tot Europa en van Indië tot de Noordpool.

2 *8 Mei*

De nacht is weer voorbij, 't is zeer frisch, de thermometer wijst 5° Réaumur, de boomen zijn nog kaal en als de laatste overblijfselen van den winter, liggen groote massa's sneeuw op de velden. 't Is twee uur, en reeds stoomen we langs de eerste buitenverblijven van Moskou, en daar opeens, in de verte, doemen de gouden koepels op van de nieuwe kathedraal. Jammer dat 't weer zoo somber is, slechts zeer vaag in nevel verscholen komt langzamerhand het groote panorama van de stad te voorschijn. De trein rolt 't station binnen, een vreeselijke stortbui doet mij nog aarzelen in een der droschken te stappen, maar meêgesleept door de drukte, rijd ik weldra onder een waren zondvloed Moskou binnen. Later zal ik je meer schrijven over de stad, alleen wil ik je nog melden dat zij veel grooter is dan ik dacht, naar men zegt ná Londen de grootste in omvang (± 70 mijlen), maar de huizen zijn zeer laag, slechts één of twee verdiepingen en vele met groote tuinen; de kerken zijn ontelbaar. 't Kremlin is magnifiek, de straten vol rijtuigen, er zijn er 20.000 zegt men, en alles bijeengenomen een prachtige stad. Maar later méer, ik moet mij eerst wat oriënteeren.

Gegroet *B.*

3 *Amice,* *Moskou, 11 Mei*

Ik woon in een stiller gedeelte van de stad, dicht bij den grooten boulevard die om de binnenstad loopt. Die boulevards zijn niet direct wat wij onder dien naam verstaan. Zij zijn slecht geplaveid, een enkel stukje soms met asphalt, maar meest zijn kleine puntige keien in den grond gestampt. De trottoirs liggen laag en voor de meeste huizen, waaronder ware paleizen, zijn tuinen. Lange rijen karren met vaten en zakken gaan onophoudelijk voorbij, vele moujiks, en overal zie je weer kerken en koepels. Het vriest, en er waait een koude wind. Zooals ik je, meen ik, schreef, zijn de boomen nog kaal en alles ziet er erg winterachtig uit. De winterjassen en
 pelsen worden nog gedragen, en dat in Mei! Ik hoop maar dat

't niet lang duren zal, want met dit weer is van teekenen geen sprake. Toch ben ik den ganschen dag op straat en 't liefst bij en in 't Kremlin. Ik weet niet waar ik dat bij vergelijken zal. Constantinopel heeft niet zoo'n opeenstapeling van kerken, hoewel in het algemeen aanzicht der stad veel overeenkomst is. Stel je voor aan den oever der Moskwa te staan (die ongeveer even breed is en in de zelfde bochten als de Seine te Parijs loopt); over je ligt boven de hooge kaai in een grooten cirkel, dat gedeelte van de stad waar 't Kremlin is. 't Is eene opeenstapeling van huizen, meest wit met licht groene daken, daartusschen in verheffen zich de ontelbare kerken, die alle vele koepels hebben, in verschillende kleuren of geheel verguld. Er zijn er met koepels van puur kobalt-blauw, of groene of grijze, doch alle weer dragen groote vergulde kruizen. Midden in die huizenzee en vooraan staat 't Kremlin, omringd door een hoogen muur van verweerden rooden baksteen met aan de hoeken groote rozig-witte torens, met groene puntdaken en op gelijke afstanden weer kleinere torens. Hoog daar boven uit ziet men de paleizen en kerken, op elkaar gehoopt, de eene koepel den andere, als 't ware, verdringend, allen in een witte en rose kleur, waar achter 't helle goud domineert, en vlak naast iets lager gelegen, de vreemde Kathedraal van Vassily met haar gedraaide koepels, die bont beschilderd zijn, en voor dit alles, in de diepten, langs den kaaimuur, stroomt de Moskwa. Als Moskou de bevolking had van Constantinopel of Cairo, zou 't de mooiste stad der wereld zijn! Dit is 't wat nog aan de stad ontbreekt, maar toch is de bevolking en de beweging op straat zeer interessant en geheel anders dan men in Europa gewend is. De straten zijn zeer druk en zij wemelen van de droschken, die aardige rijtuigen voor twee perso-

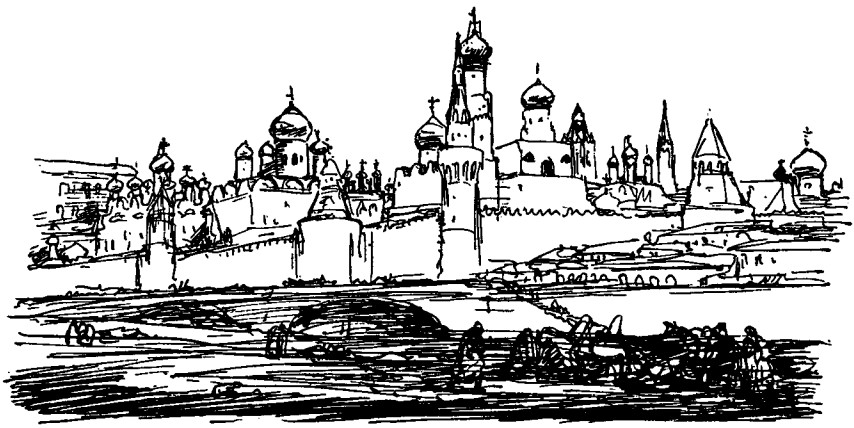

nen, met vlugge paarden bespannen die nooit moe schijnen te worden. Op de hoeken der pleinen en straten bewaart bereden politie de orde, tramwagens rijden met 4 of 6 paarden, voor de equipages loopen tweespannen zwarte paarden met geheel zwarte tuigen; voor de portalen der kerken, waar altijd bedelaars staan, doen de Russen hun gebeden en soms ziet men een processie, de pope's met lange waaiende haren, in geelzijden mantels, gouden kruizen worden vooruit gedragen en een groote menigte volgt zingende, blootshoofds.

Ik was op 't Kremlin en heb de kerk waar de Czaar gezalfd wordt, van binnen gezien. De ruimte is niet groot, maar hoog en vierkant, in 't midden dragen vier kolommen den koepel. Aan de eene zijde beslaat 't altaar den geheelen wand, die van boven tot onder met rijk gedreven gouden platen bedekt is, midden in is een deur eveneens van goud en buitengewoon prachtig en rijk. Op groote koperen luchters branden kleurige kaarsen, zilvren kronen hangen van boven neer, de geheele kerk overigens is rijk verguld en met mooie byzantijnsche schilderingen bedekt. De kolommen zijn door banden in vier vlakken verdeeld, deze zijn ook verguld en met heiligen beschilderd. In 't midden tusschen de zuilen hangt de purperen baldakijn met groote zilveren kronen op de hoeken. Daaronder zal de keizer, in den hermelijnen mantel met kroon en scepter staan. Aan weerszijden van dien troon zijn roodfluweelen baldakijnen voor de keizerinnen, en vooraan loopt een trap
 met zwaar vergulde leuningen. In de rondte der kerk zijn

eenige tribunes, die echter aan zeer weinigen plaats kunnen verschaffen. De andere kerken van 't Kremlin zijn in denzelfden stijl, met dezelfde overdaad van goud, en als men buiten komt en dan weer die vergulde koepels ziet, die op die zelfde kerken rusten, dan vraagt men zich af, of 't goud wel waarde heeft in Moskou.

De groote Kathedraal is niet mooi van binnen, imitatie van de andere, wel kostbaar, maar koud en leeg, ook de schilderingen zijn zeer slecht.

Om 't Kremlin ligt de eigenlijke stad, de city, weer afgesloten door een tweeden muur, den zoogenaamden Chineeschen muur, waarop ook weer torens staan. In dit gedeelte ligt een der grootste pleinen, 't Krasnaia, dat onmiddellijk grenst aan de muren van 't Kremlin. Middenin staat nog 't schavot van vroeger tijden, vlak over die poort waar niemand dan bootshoofds onder door mag gaan.

Op dit plein staat een kolossaal gebouw, dat hoewel eenigszins in Russischen stijl, toch een zeer modern aanzicht heeft, daarin zijn de voornaamste winkels. 't Gebouw bestaat uit drie passages die ieder twee galerijen hebben, met bruggen aan elkaar verbonden en ieder dier drie overdekte straten heeft weer verbinding met de andere; midden in is een groote Rotonde; alleen de passage van Milaan kan, wat afmetingen betreft, hierbij vergeleken worden.

In bijna alle straten worden toebereidselen gemaakt voor de illuminatie, die drie avonden duren zal. 't Kremlin wordt geheel verlicht met duizenden gloeilampen en langs alle torens en koepels. Op de pleinen maakt men groote masten, eerepoorten, muziektenten en enorme tribunes. In de hoofdstraten worden geheele gebouwen versierd, en bijna de geheele stad doet mee. Langs de kaaien van de Moskwa en op de bruggen maakt men allerlei versieringen, en ik geloof wel dat 't effect des avonds zeer mooi zal zijn. Ramen, om den optocht te zien, zijn niet meer te krijgen, en de prijzen zijn belachelijk hoog. De hotels zijn alle verhuurd, de restaurants worden duurder, evenals de eetwaren, rijtuigen enz. enz.

In de huizen wordt den dag van den intocht niemand toegelaten, tenzij voorzien van behoorlijke identiteits-bewijzen, op straat zal 't zoo goed als onmogelijk zijn een goede plaats te bekomen. De geheele weg zal worden afgezet, eerst door de garde, daarachter eenige rijen soldaten en daarachter de po-

 litie.

Er zal echter nog voor ieder genoeg te zien overblijven, want de feesten duren twee weken lang. Den 18en Mei komt de Czaar uit Petersburg aan, op 21 Mei zal hij zijn intocht doen, den 26sten de kroning en dan drie avonden illuminatie, 5 Juni volksfeesten en den 6en de groote revue over de troepen. In alle dagen daartusschen hebben de diners en bals op 't Kremlin en bij de verschillende gezanten plaats. Natuurlijk zal er voortdurend op straat veel te zien zijn. De officieele programma's van den stoet zijn verschenen, en naar wat ik er van las, zal 't prachtig zijn. De Czaar zelf zal te paard gaan, en een aantal vergulde koetsen gaan mee, er komen officieren van alle regimenten uit Rusland; uit den Kaukasus, Astrakan, Azië enz; maar later zal ik je dat allemaal wel schrijven als ik 't eerst zelf gezien heb.

4 *14 Mei*

Ik schreef je reeds het een en ander over de kerken, er zijn er verscheidene die bijzondere reliquien bevatten. Langs de straten ziet men dikwijls kleine kapellen waar kaarsen en lampen branden en allerlei gewijde dingen worden verkocht. Zoo is tegen de Iberische poort, die een der hoofdstraten verbindt met het groote plein Krasnaïa, eene kleine koepel gebouwd, de zilveren deuren tusschen de groene kolommen met vergul-
23 de kapiteelen staan altijd open. Midden in de kapel, een zil-

veren luchter waarop vele kaarsen branden, er achter een massa kleine hanglampjes, en tegen den wand tusschen draperieën van brocaat 't wonderdoend beeld van de Iberische maagd. 't Gedreven goud van de draperieën, met edelgesteenten gecierd, laat een opening voor den in donkere kleuren geschilderden kop, die een kroon van paarlen draagt. Dit beeld wordt dagelijks rondgereden, om zieken te bezoeken. Voor deze kapel gaat geen Rus voorbij zonder een kruis te slaan, en altijd is er een af en aan stroomende menigte die zich in de kleine ruimte verdringt. Hier moet ook de Czaar van zijn paard stijgen, om zijn hulde te brengen aan de Madonna. Aan de andere zijde van het plein, staat de Vassily-Kathedraal, met die vreemde gedraaide koepels. Van deze kerk wordt verteld dat toen Iwan de Verschrikkelijke aan den architect vroeg of hij in staat zou zijn een nog mooier gebouw te maken, en deze toestemmend antwoordde, Iwan beval dat hem de oogen zouden worden uitgerukt. Om den middelsten toren, die een kleinen vergulden koepel draagt, groepeeren zich tien koepels, waarvan vier groote. Zij zijn allen in verschillende kleuren, als, groen met geel, rood en blauw, of zwart en geel, de torens zelf zijn rood met geelachtige banden, en de geheele kerk geeft een zeer harmonischen indruk, daar de kleuren erg stil gehouden zijn.

Van binnen telt het gebouw evenveel kapellen als het koepels heeft. Zij zijn niet groot maar zeer hoog, de wanden zijn beschilderd met vreemde ornamenten, er valt maar zeer weinig licht in die zaaltjes. Zij zijn verbonden door vreeselijk nauwe gangen, die allen in cirkels loopen, sommige zijn stikdonker, en andere geven door kleine raampjes uitzicht op de stad. De deuren zijn zeer laag en bij sommigen moet men bukken. 't Is een waar doolhof, met trappen op en trappen af, 't geheel is zeer typisch, ik weet niet waar ik het mee moet vergelijken. Er zit iets vreeselijk barbaarsch, maar tegelijk ook een verfijnde weelde in. Jammer dat de Franschen in 1812 deze kerk hebben geplunderd. De altaren die er nu in staan, zijn wel rijk, maar leelijk.

Moskou heeft ook eenige museums. Ik heb de Tretzakowgalerij bezocht, eene verzameling door dezen koopman bijeengebracht en aan de stad vermaakt. O.a. zijn er zeer veel studies en schilderijen van Wereschagin, je wel bekend uit Amsterdam, en voorts eenige zalen met werken van meest Russische schilders, waarvan er maar zeer enkelen iets presteeren. Maar één zaal is er, waar een keurcollectie is van Fransche en Hollandsche meesters. Er hangen daar verscheidene Corot's, waarvan één, donkere boomen met een lichte avondlucht, bijzonder mooi is, ook een naaktfiguur in een bosch, een stuk van ruim een meter hoog. Een groote Bastien Lepage, een Decamp, Vollon, David, eene mooie koe van Troyon, vijf of zes Daubigny's, een kleine Millet, een Delacroix, een naaktstudie van Géricault, een heel mooie Fromentin, een groote zee van Courbet, een Diaz enz. Van de Hollanders, schapen van Mauve, een naaischool van Israëls en een Alma Tadema, uit zijn vroegeren tijd. Van de Russen herinner ik me een groote zee met een heele mooie lucht, van Aiwasofski. In een van de vleugels van 't Kremlin-paleis is de schatkamer des keizers, en ik was zoo gelukkig daar toegang te verkrijgen. Wanneer men in de benedenzalen de gala-koetsen, waaronder ook de slede met veertien vensters van Elisabeth, het veldbed van Alexander, en de bedden van Napoleon I gezien heeft, komt men langs eene groote trap in de bovenzalen, waar aan den ingang aan weerszijden twee geharnaste en met mooie schabrakken getooide paarden staan, daar hangen langs de wanden en liggen in vitrines verschillende wapenrustingen waaronder prachtige dingen, Mongoolsche en Perzische helmen en zwaarden geheel van goud en edelgesteenten, en Rus-

sische schilden, bogen en messen die zeer rijk bewerkt zijn. Er liggen pijlkokers geheel met paarlen en topazen bedekt. Strijdknotsen en sabels die fonkelen van goud. Er zijn er van alle landen, meest geschenken van Oostersche vorsten, maar bijzonder schoon zijn wel twee paardentuigen, waarvan er een 't geschenk was van Sultan Selim aan Catherina. Dit is geheel van goudborduursel en overdadig bedekt met diamanten; op den kop van 't paard hangt een diamanten ornament zoo groot als een hand, en zelfs de gouden stijgbeugels zijn met die steenen versierd! Er liggen honderden wapenen, het een al mooier dan het andere; in de hoeken der zalen en tegen de kolommen staan de standaarden en vlaggen der vroegere Czaren. Daar staat ook de troonhemel, die op 't Kremlin boven 't hoofd van den keizer gedragen zal worden: van gele zijde met gouden kwasten en adelaars, en gekroond met enorme trossen zwarte, oranje en witte struisveeren. In de volgende zalen staat 't gouden en zilveren vaatwerk, dat bij 't kroningsdiner zal gebruikt worden. Enorme schotels en kannen, prachtig gedreven, van Duitsch maaksel, een aantal zilveren borden en schalen uit Holland, en allerlei werk uit Nürnberg, Denemarken enz. afkomstig. Daar zijn ook kistjes en vazen van barnsteen en kristallen schotels waarvan de gouden ran-

 den bedolven zijn onder diamanten, Turksche en Perzische

schalen van goud met groene en blauwe steenen, er is Chineesch ivoor, en bekers van paarlemoer en goud, een vitrine vol ringen, armbanden, halskettingen en allerlei dingen, die overladen zijn met paarlen, smaragden en robijnen. Maar dat alles is nog niets bij de verzameling der kronen van de verschillende Russische keizers; van de Iwan's, de Peter's, de Michael's. Zij zijn allen verschillend, er zijn er met sabelbonte randen, er zijn er van goud, ook die van enkel diamanten vervaardigd lijken. Daar staan ook de tronen, die dienst zullen doen bij de aanstaande kroning. Een er van is van ivoor, bestemd voor de Czarina, en afkomstig van den laatsten keizer van Constantinopel; de andere die voor den Czaar is, is een geschenk van de Shah van Perzië en dateert van 1600. Deze is geheel van goud en met vele honderden diamanten en blauwe en roode steenen bezaaid. Daar staan ook de purperen en goudbrokaten-mantels, de zilveren japonnen die vroegere keizers en keizerinnen bij hun kroning gedragen hebben, en midden in liggen (tijdelijk uit Petersburg hierheen ge-
 bracht) de kroon, scepter, rijksappel en ketens, waarmede

Alexander zich kronen zal. De kroon heeft den vorm van de Amsterdamsche keizerskroon en is vol diamanten, evenals de scepter en de ketenen. Onder aan den scepter schittert de Orloff, een der grootste diamanten der wereld.
Dit is niet meer een museum, al liggen al die zaken in vitrines. Deze overdaad van kostbaarheden, die zalen vol van de schoonste juweelen, die pracht van wapenen en heerlijke met paarlen bezaaide stoffen, die rijke kleinoodiën en tronen, zij doen me denken aan die schatkamers der Sultans uit de Oostersche verhalen, en, als straks de Czaar en Czarina geheel in brocaten mantels, onder dien troonhemel met wuivende veeren zullen voortschrijden naar 't paleis Granovitaïa en plaats zullen nemen op die fonkelende tronen, in die met heilige beelden beschilderde zaal, waar midden in de gouden serviezen zullen zijn opgestapeld en de gouden schalen zullen rondgaan langs die rijen van prachtig uitgedoste vorsten, geestelijken en gezanten, als 't geheele paleis en het Kremlin zal schitteren met duizenden lichten, en klokken zullen donderen over het feestende Moskou, dan zullen de verhalen van Sheherazade werkelijkheid zijn geworden!

5 *16 Mei*

Het is noodig voor den vreemdeling minstens de Russische letters te kunnen lezen, want zonder dat is 't al zeer moeilijk den weg te vinden, daar alle straatbordjes en opschriften slechts in het Russisch geschreven zijn. Ook heb ik veel gemak van mijn, hoewel nog weinige kennis, der getallen, tenminste ik kan marchandeeren met een koetsier; je moet weten, dat als men een rijtuig noodig heeft, men niet anders te doen heeft dan den naam der straat, waar men heen wil, en tegelijk het aantal kopeken dat men besteden wil, te noemen, en zegt dan de kerel: da, da, dan is de zaak in orde, maar doorgaans weigeren zij en slaagt men eerst bij den tweede of derde. Aan komieke tooneelen ontbreekt het hier ook niet, zoo zag ik onlangs twee echte schooiers, bedelaars die ieder in een rijtuig passeerden, elkander met ernstig gezicht, heel deftig groeten. Dronken wijven zijn ook geen zeldzaamheid, en over het algemeen wordt hier nog al aardig gepeerd door die moujiks, en als met de feesten op de publieke pleinen de bierfonteinen zullen spuiten, dan zal de halve stad smoordronken zijn.
28 Wellicht interesseert het je, hoe de Europeesche koffiehuizen

er uitzien. De drie voornaamste ken ik, zij zijn niet zoo makkelijk te vinden, daar zij niet aan de straat, maar boven of achter winkels gelegen zijn. Aan den ingang, waar de portier met zijn met pauwenveeren versierden hoed staat, is een ruime vestibule waar verscheidene knechts in de traditioneele zwarte kaftan, je van jas en stok ontdoen en een breede trap brengt je naar boven. Behalve eenige groote zalen, zijn er ook vele cabinets particuliers, en alles ziet er goed uit; ook de overtalrijke kellners, in hun lange witte hemden met paarse gordels, geven een zindelijken en voornamen indruk, maar zoo gezellig als de café's in Europa zijn ze toch niet.

Het wordt al heel wat drukker op straat, de roode bandjes van Baedeker worden zichtbaar en de Oosterlingen met hooge schapenvachten-mutsen en mooie dolken in den gordel en de

 Kaukasiërs op rijk getuigde paarden, verbreken het eenigszins

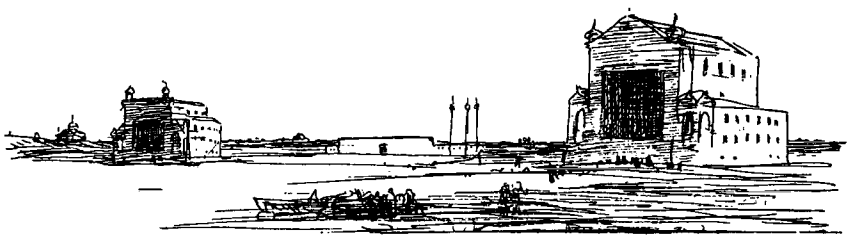

eentonige zwart der Russische petten en jassen. Er loopen nu ook vele driespannen van prachtige paarden. Volgens Russische wijze moet het middenpaard gestadig loopen, terwijl de twee zijpaarden steeds galoppeeren, en het is een prachtig gezicht, als zoo'n span in vliegende vaart voortholt, de kwasten der tuigen hoog opvliegen, de bellen klingelen en de koetsier, de armen naar voren uitgestrekt, de dieren den vollen teugel laat. Voor de paleizen rijden zulke spannen af en aan. De vreemde vorsten zijn nu allen hier aangekomen. Behalve de koningin van Griekenland, Ferdinand van Bulgarije en den vorst van Montenegro, de kroonprinsen van Griekenland, Denemarken, Italië, Roumenië, Saksen, Zweden en Monaco, zijn er nog een vijftiental groothertogen en aartshertogen. Li-Hung-Chang is er met een groot gevolg, evenals de gezantschappen uit Korea, Perzië, Turkijë en Siam. Dan zijn er nog een Japansche prins met een talrijken stoet en de gezanten van Mexico, de Vereenigde Staten, den Heiligen Stoel, Servië, Nederland, België, Luxemburg enz. enz., en eindelijk deputatiën van patriarchen uit Jeruzalem, Alexandrië, Lybië en Antiochië. En 't wordt maar steeds drukker, op de pleinen verrijzen groote obelisken en zuilen, de huizen worden bedolven onder groen en vlaggentropeeën, gekleurde gloeilampjes omlijsten de ramen, en aldoor wordt maar meer aangebracht, en over het algemeen decoreert men met smaak. Om je een klein idee te geven van de grootscheepsche wijze, waarop men hier een illuminatie aanpakt, diene, dat het geheele Kremlin, muren, kerken en alles, verlicht wordt met kleine gloeilampjes die in de kleur zijn van de gebouwen, zoo worden de groene daken groen, de roode rood, enz. enz., zelfs de gouden koepels worden met electrische pitjes bedekt, en van een van de torens, aan den kant van de Moskwa, komt een
 geschilderde waterval van boven af, naar de rivier toe, waar

's avonds een stroom van vuur zal afvloeien. Het stadhuis, een zeer groot gebouw, wordt van boven tot onder geïllumineerd en zoo gaat het overal door, in de stad. Ik ben eenigszins verwend, want indertijd heb ik de verlichting van Constantinopel gezien, ter gelegenheid van den verjaardag der troonsbeklimming van den Sultan, eene illuminatie zoo grootsch en prachtig als ik nog nimmer zag, en waar vooral de honderden verlichte schepen in den Bosporus, een bijzonder effect maakten, maar toch geloof ik, afgaande op de toebereidselen, dat Moskou niet iets minder te zien zal geven en wellicht nog mooier zal zijn. 't Kan ook haast niet anders, waar zóovele tonnen gouds worden besteed.

Ik schreef je iets over een museum, er is nog een dat zeer interessant is, n.m. van Russische kleederdrachten en borduursels. Er zijn ook kerkelijke stoffen, die rijk met paarlen en steenen zijn bestikt, en lappen waarop met zijde madonna's en heilige geschiedenissen zijn geweven, er is ook eene verzameling van oude boyaren-costuums, mantels van gebloemd satijn met bonte randen, en mouwen van wel twee meter lang, vrouwenhoeden, rijk geborduurd met zilver of goud, en vol paarlen, en er zijn kettingen en ringen en oorknoppen, prachtig bewerkt en zeer weelderig. Er is ook kunstnijverheid uit het Noorden, van de Eskimo's, en uit Finland. Zeer curieus is een geborduurde lap (uit 1600) een bezoek voorstellend van een Europeesch gezantschap aan een Czaar, die op een troon gezeten is, te midden van 'n wacht bijldragers. In de rondte

der zaal zitten de boyaren, met kleurige lange kaftans en wonderlijke hooge berenmutsen op. Rusland is nooit zoo onbeschaafd geweest als wij in Holland zoo denken. Zie bijv. de schatkamer van het Kremlin en het huis der Románofs. Deze waren boyaren, en een van hen werd Czaar. Het huis waar zij woonden staat er nog, en is goed gerestaureerd. Het is niet groot, heeft zeer kleine raampjes en is geheel groen geverfd van buiten. 't Dak is met witte en zwarte ruiten beschilderd. Alles is klein en popperig, de deuren zijn soms niet veel hooger dan een meter, daarentegen zijn de treden der trappen wel tweemaal hooger, dan wij gewoon zijn. Sommige kamers hebben gewelfde beschilderde plafonds, in anderen zijn ze van uitgezaagd hout. Er staan groote porceleinen kachels, die van mooi gekleurde tegels gemetseld zijn; tegen de wanden hangen zijden tapisserieën en in de kasten en étagères staat het prachtigst gouden vaatwerk, in de hoeken hangen reliquikasten overdadig met edelgesteenten versierd. Er zijn wapenen en zijden mantels, schoenen en kinderspeelgoed, ook is er een slaapkamer met prachtige stoffen op de banken, midden in staat het gebeeldhouwde ledikant met geborduurde gordijnen en dekens; men ziet hier van alles tot zelfs het keukengerei toe, en alle voorwerpen zijn van een uitgezochten smaak en weelde, en ik denk me hoe mooi Moskou geweest moet zijn in dien tijd, toen die boyaren gehuld in weelderige mantels met bont omzoomd in de vergulde sleden met rijkgetoomde paarden door de straten renden, toen drommen hovelingen in jassen van allerlei kleuren en met juweelen bezette wapens in de gordels, zich verdrongen op de pleinen van het Kremlin, waar Iwan staande op de Roode Trap van zijn paleis een onheilsbode met zijn speer vastnagelde aan de roode treden. Ja, dat was tóch wel barbaarsch, maar toch wat moet het ook mooi geweest zijn, en bij die tijden vergeleken is, dunkt mij, de tegenwoordige weelde maar kinderspel.

6 *Amice,* *Moskou, 20 Mei*

Onlangs was ik in het operagebouw, dat, zooals je weet, het grootste van Europa is. Van buiten is er niet veel aan te zien, en de gangen en trappen zijn eenvoudig en klein, maar de indruk van de zaal is waarlijk grootsch. Er zijn vijf rangen, die
 allen even ruim zijn, midden in, over het tooneel, is de loge

van den keizer, en naast het tooneel zijn die van de grootvorsten. De geheele zaal is verguld en met rood satijn en fluweel behangen, en het is de mooiste die ik gezien heb; noch de opera van Parijs, noch die van Weenen en Berlijn, maken zoo'n imposanten indruk. Men gaf 'Het Zwanenmeer', een mooi gemonteerd ballet en met goede décors. Er waren eenige grootvorsten en princessen en tusschen de schitterende rijen van gedecolleteerde dames en van officieren, zag men de bruine gezichten der Oostersche vorsten. Daar zaten Siameesche prinsen in rood fluweel en met rijk geborduurde mutsjes, en Perzen in somber zwart, naast kozakken-officieren in felroode kaftans, waarop het zilver der dolken vonkte; daar waren Turken en Afghanen; daar zat Li-Hung-Chang te midden van een aantal Chineezen in blauwe en roode zijde, en de Emir van Bokhara, met een gevolg, allen in goud-brocaten kaftans, rijke met edelgesteenten versierde wapens, en ontzachelijke bontmutsen op het hoofd. Over den fluweelen rand der loge rustten de van steenen fonkelende handen, en met Oostersche voornaamheid zaten zij onbeweeglijk het gespring der honderden danseressen aan te zien.

Er was in de zaal zelf meer te kijk dan op het tooneel, en ik
33 kreeg een indruk van Russische weelde en rijkdom, die later

nog versterkt werd, toen al die schoone dames en pronkende heeren heenreden in de koetsen met die prachtige paarden. Werkelijk zoo iets is nog heel iets anders, dan men van dien aard in Europa ziet. Ik was daarna naar het Kremlin gegaan, de lucht was helder en bij het licht der sterren stonden daar geheimzinnig en grootsch de witte kerken, in matgouden glans fonkelden de koepels, en na de gouden pracht die ik zooeven gezien had, trof de kalme stilte van die statige gebouwen nog meer. In het midden stond de Iwan Véliky met den tachtig meter hoogen toren. En aan weerszijden, iets meer naar achter en iets minder verlicht, nog twee witte kerken, en links in de diepte, zag men nog even de weerkaatsing der metalen koepels van de duistere stad. Waarom ben je niet hier, soms zou ik alle vrienden hier willen zien, om te zamen te genieten van dat prachtige Moskou.

Gisteren zou de eerste feestelijkheid plaats hebben, n.m. de militaire retraite in het kamp bij het Petrofsky-park, maar de duizenden rijtuigen deden een vergeefsche reis zoo ik hoorde is het feest afgecommandeerd, wegens het overlijden van een aartshertog. Het park ligt ver van de stad, en een rechte weg, een soort van Champs-Elysées, maar langer geloof ik, loopt recht op het kasteel van den keizer, dat midden tusschen de bosschen van berken en hooge beuken verscholen ligt. Het is een curieus gebouw, van rooden en witten steen. In de rondte loopt een gekanteelde muur met torens, en daarboven uit ziet

men het paleis. Kozakken te paard rijden op gelijke afstanden steeds om het gebouw heen, en voor alle toegangen staan sterke wachten soldaten. Vlak tegenover ligt het bijna onafzienbare veld, waar de volksfeesten zullen gegeven worden, daar zullen duizenden tafels worden geplaatst, en een onnoemelijke voorraad van eten en drinken worden opgediend, en op het veld zal ook de groote revue gehouden worden. Vooraan staat het keizerlijk paviljoen, in Russischen stijl gebouwd en met zilveren koepeldaken, en aan weerszijden twee enorme tribunen, die ieder plaats voor duizenden bevatten, en verder in het veld ziet men de zes groote theaters, die hier tijdelijk voor het volk zijn opgericht. Het zijn ruime houten gebouwen, die aan de voorgevels een groote opening hebben, dat is het tooneel, en zij liggen op zulke afstanden van elkander, dat zij elkaar bij de opvoeringen niet storen zullen. Links van het veld, heel
35 in de verte liggen de tribunes der wedrennen, en daarachter

ziet men de koepels der stad. Rechts een prachtig woud van hooge dennen, maar van een soort dat wij in Holland niet zien, de stammen zijn rose en forsch, en het donkere groen spiegelt in het stroomende beekje, dat tusschen de heuvelige gronden heen vloeit; het is een statig en somber bosch, het doet me denken aan rooversgeschiedenissen, en aan Roodkapje. 't Is een landschap geknipt voor 'n Rousseau, of 'n Ruysdael. Aan het eind van het veld, een half uur gaans, liggen de lange rijen witte tenten van het kampeerende leger, en over dit groote panorama, waar de ondergaande zon nog even de toppen der boomen met een rose licht oversprankelde, golfde vanuit de tenten het wilde gezang der kozakken, en men hoorde het van verre, met het doffe en rinkelende geluid van de tambourijnen. Het was al duister toen ik in het kamp aankwam, hier en daar zag men het schijnsel van lichten door het linnen der tenten, en al dat geroezemoes, het gezang der soldaten, het hinniken der paarden, - heel dat soldatenleven gaven een zeer bizonderen indruk.

Morgen is de groote dag, de dag van den intocht.

In de kranten las ik de proclamatie, die door den Gouverneur is uitgevaardigd. Er staat o.a. in dat in de straten waar de stoet door zal trekken, slechts dat publiek tot de huizen zal worden toegelaten, dat van kaarten, door de politie verstrekt voorzien is, voor de controle draagt de huisheer de geheele verantwoordelijkheid, des nachts om 12 uur moeten de straatdeuren worden gesloten, en de oudste huisknecht moet den sleutel bewaren en zich voor de deur posteeren, alleen inwonenden mogen uit- en ingaan. Vensters van de straat af bereikbaar, moeten worden dichtgespijkerd en op de daken mag niemand wezen, de dakvensters worden door de politie verzegeld, daarentegen mag men de ramen der verdieping openzetten en op de balcons staan. Ook is het ten strengste verboden op straat stokken of parapluies mee te nemen of pakjes in de hand te hebben. Na 8 uur 's morgens worden de straten afgesloten, en daar moet men wellicht tot 's middags 3 à 4 uur blijven voor men weer weg kan. Doornat geregend, of gaar gestoofd in de zon, of half bevroren in den wind, doch zeker half dood van honger en vermoeienis, zullen er duizenden en duizenden dien dag meemaken. 't Is nu te hopen dat het weer goed is. 't Is Jantje huilt en Jantje lacht, dan regen dan zon. Maar als je dezen ontvangt, hebben de kranten je al lang gemeld, hoe

 het morgen geweest zal zijn.

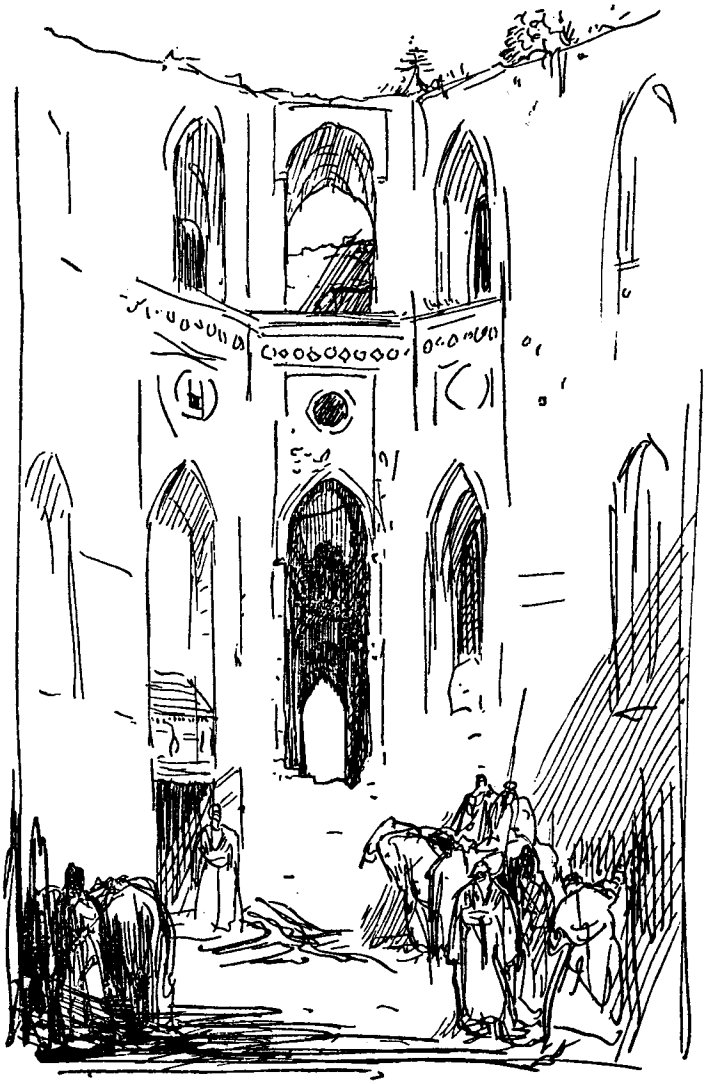

Het is voorbij!
Nog dreunt het in mijn hoofd, het gelui der klokken; nog woelt er een stroom van goud en zilver voor mijn oogen; nog zie ik dien keizer temidden van de golvende kleurenpracht, toen die duizenden en duizenden menschen het hoofd ontblootten en uit die duizenden kelen het Heil den Keizer klonk. Hoe zal ik je maar eenigszins dragelijk vertellen, wat ik zag? Het begon met een stroom van scharlaken; rij aan rij trokken zij voorbij, prachtige paarden, de kozakken in hun roode kaftans, en antieke mutsen, aan gouden gordels hangen zwaarden in scheeden van groen fluweel met zilveren banden, in de handen trillen de roode lansen, de zilveren vaandels schitteren in het zonlicht. Een defilé van rood en goud, en men gelooft niet dat er nog iets mooiers op de wereld te zien kan zijn, als vlak daarachter verschijnen de oostersche vorsten, de vazallen van Rusland, op heerlijke paarden rijden zij daar aan. 't Is een drom van kleuren, van geel en purper, van roze en goud en groen en paars, en violet, de schabrakken en tuigen der paarden zijn van zilver en goud, 't is een gefonkel van edelgesteenten, 't is een stoet van sultans en zoo ontzachelijk mooi, dat het haast geen werkelijkheid meer lijkt. Vorstelijk de vorst die zulk een stoet van oostersche weelde voor zich uitzendt!
Op die praal volgden te paard de adel van Rusland in goud geborduurde rokken en steken met witte veeren, en dan een drom van lakeien, die fonkelden van goud, en hof-loopers met bossen van witte en gele struisveeren op het hoofd, en negers in prachtige rose zijde costuums, en dan een open gouden galakoets, getrokken door zes bruine paarden, overdekt met een schitterend tuig, en de koppen gebogen onder de bouquetten van witte veeren, kamerjonkers in zwart en goud, op rijk getuigde paarden, en nog méer koetsen; de een na de ander trekt voorbij, er zitten ceremoniemeesters in met lange gouden staven, en vreemde prinsen; en vóór al die koetsen trappelen de prachtig opgetuigde dieren, de witte struisveeren wiegen op de koppen, het goud fonkelt tusschen de purperen hemels der koetsen, en 't lijkt een optocht uit een sprookje. En ginds komen de kurassiers, in zilveren harnassen en met zilveren helmen; als een stroom van vloeiend zilver, als een
38 beek door een bloemenveld beweegt die stoet zich door de

menschenmassa; iedere beweging werpt een zon uit; en als eindelijk die fonkelende massa is heengetrokken, verschijnt daar de keizer, bijna onzichtbaar, tusschen die lawine van uniformen die achter hem rijdt. Op een heerlijk wit paard rijdt hij daar, eenigszins bleek, eenvoudig gekleed, in blauw uniform met lichtblauwe sjerp en astrakan muts.

Onmiddellijk daarachter de prinsen en grootvorsten, en daarna een stoet van honderden generaals en officieren, een gewuif van pluimen en veeren, een gefonkel van goud en van kleuren, en die gansche menigte volk, die zee van hoofden, galmen het uit, de mutsen zwaaien en die storm van geluid, en dat klokkengedreun, die gansche aanblik was overweldigend. En het gejuich dat wegsterft, naarmate de keizer verder trekt, zwelt weer aan opnieuw, als dan de keizerinnen voorbij gaan, in karossen nóg weelderiger en rijker dan de vorige, die bespannen zijn met acht witte paarden, ook allen weer met witte veeren en schitterend van goud en dan nóg meer koetsen en goud en veeren, en princessen in wolken van tulle en hermelijn, en nóg meer uniformen-geblink en geschitter; een eindelooze pracht, een zee van goud, die àlmaar voortrolt door die volgepropte straten.

En dit is nog niet alles, een gansch leger ruiters trekt nog voorbij, en er komen er, in kleurige kleeren, en wit met bont omzoomde en met goud geborduurde mantels, en er zijn er

 in zilver en zwart, en geel en blauw en goud, en er zijn er in

felrood, en in enkel zilver en wit. Zij zitten op zadels van astrakan, op zadels van goud, en fluweel. Er zijn stoeten kozakken in korenblauw en met blauwe lansen, en al die regimenten hebben éénkleurige paarden, zoo zijn er gansch witte en enkel bruine of zwarte, en die heele armee, dat leger van pracht, trekt je voorbij als een droom.
Is er wel één vorst op aarde, die zoo veel praal ten toon kan stellen, en als je dan denkt aan al die weelde, die er nog is in die kerken en schatkamers en in de paleizen, als je je voorstelt hoe veel rijker 't nog zijn zal bij de kroning, krijg je dan niet een gevoel van dankbaarheid en eerbied? Ik tenminste heb gejuicht voor den man, die de wereld zoo'n schouwspel biedt!

8 *Amice,* *Moskou, 27 Mei*

Gisteren is de Czaar gekroond. Reeds drie dagen lang reed een prachtige stoet herauten door de stad. Op ieder plein en bij de voornaamste kerken, werd de proclamatie voorgelezen, die door het opeengepakte volk blootshoofds werd aangehoord; als de heraut de laatste woorden gesproken had, barstte het gejuich los, en dan was het 'n dringen en vechten, men zag niets dan uitgestrekte armen en handen en ieder wilde een van de kleurige papieren hebben, die over de hoofden werden uitgestrooid, en dan stelde met veel moeite de stoet zich weer op; vooraan de zes witte paarden, overdekt met geelzijden schabrakken, waar de zwarte adelaars op geborduurd waren en op de koppen de bouketten witte veeren; dan kwamen de ceremoniemeesters, met lange gouden staven, en midden in reden de herauten in goudbrocaten mantels en hoeden met groote veeren, en zij reden op prachtig getuigde paarden en daarachter kwamen de zilveren kurassiers, en die mooie cavalcade reed dan weg verder en verder, en door de gansche stad werd de kroning verkondigd. Het deed denken aan de middeleeuwen, trouwens al deze feesten hebben iets van de moyen-âge, en je kunt zeggen dat het onzin is, die herauten, dat een keizer, die met kroon en scepter over straat wandelt niet meer thuis hoort in dezen tijd, maar al die redeneeringen vervallen, als je al die weelderige praal en enormen rijkdom voor oogen krijgt, dan is het geen kaartenkoning meer, maar wel degelijk een vorst die uitverkoren is boven
40 duizenden, en ik verzeker je, dat als je den keizer daar loopen

ziet, te midden van die oude gebouwen op het Kremlin, omstuwd door die weidsche pracht, dat hoe middeleeuwsch dan ook, het een schouwspel is, zoo ontzachelijk mooi, dat men onze beschaafde eeuw verwenscht, die zelfs vorsten in confectie-pakken ziet loopen.
Wél is het middeleeuwsch, dit Rusland. Toen ik 's morgens naar het Kremlin ging, waar zooveel weelde zou worden tentoongespreid, kwam ik langs een gebouw, waar brood en thee werden uitgereikt aan armen, en zelden zag ik een treuriger en miserabeler optocht. Er waren er honderden, velen op bloote voeten en allen in lompen, en wie weet hoeveel uren zij daar al stonden om het kleine broodje te ontvangen, dat ter eere van den plechtigen dag werd uitgereikt!
Maar laat ik je liever schrijven, wat ik op 't Kremlin zag.
Toen ik aankwam, waren de poorten voor het volk gesloten, voor de groote deuren en langs de hooge muren krioelde het. Honderden koetsen met ouderwetsche livereien van kleurig fluweel brachten de hooge gasten aan. Ik ging door een der poorten binnen langs rijen van prachtig uitgedoste toeschouwers, die schitterden van het zilver, en op 't plein golfde reeds een massa van hofbeambten in vreemde costumes. Van het paleis naar de kroningskerk en van daar naar de andere kathedralen, en verder om een deel van het binnen-Kremlin heen, was een verhoogde straat gemaakt, die geheel met felroode tapijten was bedekt, en datzelfde rood liep door over de groote paleistrap, die vlak over mij lag. En van die roode trap daalde een oneindige stoet van purper en smaragd, van violet en geel, daar kwamen rijen van Oosterlingen naar omlaag, met blanke tulbanden en in kaftans van goudbrocaat, die een weerschijn hadden van violet en oranje, daar kwamen er in citroengeel met gouden wapens, of geheel in purper en zilver, en er kwamen Chineezen in prachtige golvende zijden gewaden, en Turken in wuivende burnous, en dames bedolven onder veeren, met lange sleepen van zware zijde en fonkelend van diamanten, o, dat was een pracht die me duizelen deed, en al wat verder volgde den dag van gister, werd al maar mooier! en waar ik keek, overal blonk het goud en glansden de kleuren van satijn en fluweel, en al maar door, golfde een stroom van kleuren van die trap af, soms enkele dames in toiletten die ik niet kan beschrijven, maar combineer in je verbeelding de kleurigste zijden en brocaten stoffen en witte
 veeren en paarlen en steenen, hang die over de blanke schou-

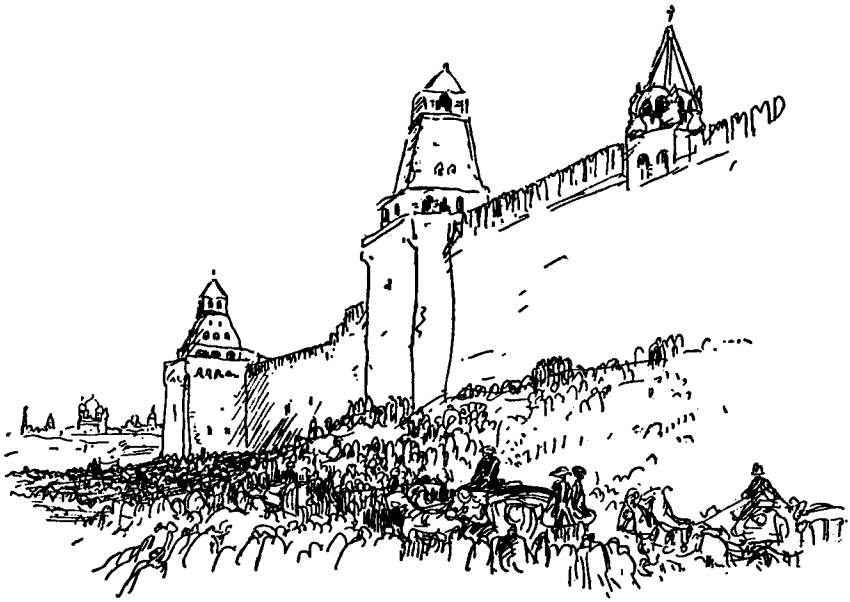

ders der mooiste vrouwen en tracht je een beeld te vormen van dien schitterenden stoet en tusschen dat alles, de fonkelende kurassiers der garde, de gouden rokken der lakeien, de ceremoniemeesters met de gouden staven, enfin, die heele sleep van een groot en rijk hof; en dan kijk ik om me heen en zie ik die witte en rose gebouwen, met de gouden koepels, die het kleurige plein weerspiegelen, ik zie de kruisen fonkelen tegen het diepe blauw van de lucht, en hoor het tjilpen van de honderden zwaluwen die over de koepels vliegen en in de rondte van het volle plein, dat een bloemenveld lijkt, schijnen de open tribunen perken van tulpen en hyacinten . . .

Maar plotseling, hoor! daar dondert het kanon en trilt de eerste gongslag van de Iwan Véliky, daar schetteren de bazuinen. 't Is of er een wind waait over het Kremlin, de kleurige massa golft heen en weder, en nogmaals deint het naar omlaag van die roode trappen, eerst een paar honderd ceremoniemeesters in zwart en goud, met gouden staven, twee aan twee gaan zij, en dan weer andere kleuren, iets, ik weet niet wat, en plotseling dondert los het gejuich en de muziek, en daar, hoog, midden in ruischende toiletten, verschijnt de

 keizerin-moeder, in een wolk van hermelijn en kant, en fon-

kelend van juweelen, en achter haar aan een stoet van feeën, de lange zilveren en brocaten sleepen worden gedragen door pages, en onder een grooten baldakijn van goud en wuivende pluimen, schrijdt de keizerin langzaam voort, met dien pralenden stoet, naar de kroningkerk.

En een tweede baldakijn komt voor, nog grooter dan de vorige, geheel van goud en geel, en op die gouden randen trilt een veld van witte, zwarte en oranje veeren, en wederom nadert er een oneindige stoet van dames in purper en wit, en de kleuren zijn niet meer te onderscheiden en al maar door stroomt het naar omlaag; het paleis lijkt een tooverdoos, die al maar meer wonderen uitwerpt, 't lijkt een stoet van vreemde vogels, van papegaaien, en pauwen, 't is of al de schatkamers der wereld zijn leeggehaald, 't is een stoet van de koningin van Saba, of van een fee uit een sprookje. Nog heviger wordt het bazuingeschal, nog sterker het gejuich, als daar te midden van die kleurenzee, nadert het keizerspaar en de grootvorsten en vorstinnen, en langzaam schommelt de groote baldakijn over het volle plein, en de geheele stoet verdwijnt in het donkere gat van de kerk, waar aan den ingang goudbrocaten priesters staan, met gouden kronen vol precieuse steenen.

Er komt een rust van eenige uren, en terwijl in de kerk de kroning plaats heeft in dat intérieur van zuiver goud, verlaat ik mijn plaats en begeef mij in het gewoel der prachtige toiletten, in dat gedrang van kleuren, over dien vloer van fel rood, en ik heb geloopen op die statietrap, langs de rijen van scharlaken kozakken en ben in de voorhal geweest van dat wonderpaleis, een zaal met gouden deuren, waar onbeweeglijk de zilveren garde langs de wanden stond, en als ik dan over dat groote plein heenzie, dat ingesloten is door vier witte kerken met gouden koepels, en waar die ruischende pracht en oostersche weelde dooreen woelt, dan lijkt mij het Kremlin een ontzachelijke balzaal.

Maar uiteindelijk gaan de deuren der kerk weer open en dreunt weer dit reuzenconcert der klokken, en terwijl aan de eene zijde, de keizerin-moeder met het groote gevolg van dames langzaam heentrekt naar het paleis, en die prachtige stoet statig opstijgt langs de purperen treden, en die orgie van kleuren langzaam verdwijnt in de deuren van het rose paleis, nadert uit een andere poort der Kathedraal de keizerstoet, en toen zag ik iets wat ik nimmer vergeten zal. Ik stond bij den
 ingang der Archangelsky-kerk een paar meter van mij af

wachtten de priesters. Zij waren in goudbrocaten mantels, droegen paarsfluweelen mutsen, en hielden in de handen gouden schalen; in het midden stond de patriarch, ook in goud, en met een gouden kroon die van gekleurde steenen fonkelde, en daar vlak voor mij, schommelde, temidden van een wolk van goud en pluimen, de groote hemel aan, boven den gouden rand trilden de bossen veeren, en te midden van een drom van dragers, naast de keizerin die schitterde van zilver en paarlen, liep, neen, waggelde de jonge keizer, het vaalbleeke smalle gelaat, gebogen onder de enorme diamanten kroon, de schitterende scepter en appel tegen de borst geklemd, de schouder gebukt onder het gewicht van hermelijn, waarover een zware diamanten keten hing, met moeite sleepte hij den goudbrocaten mantel en onder de armen werd hij gesteund door grootwaardigheidsbekleeders. Het was vreeselijk om te zien, het was geen vorst bewust van zijn majesteit, die zich koninklijk aan zijn volk vertoonde, het was een man niet alleen gebogen onder den last van goud en juweelen, maar tevens onder het nog zwaarder juk van zijn ontzachelijk rijk. Hulpeloos keek hij rond, en liet zich voeren naar de priesters, en toen de patriarch bij ongeluk de wijkwast vallen liet, wenkte hij moede met den scepter, dat het zóó genoeg was, en langzaam trok hij verder, een slachtoffer van zijn volk en ondanks zijn praal beklagenswaardig.

Maar toch was hij één oogenblik een Czaar. Toen hij den
 ommegang volbracht had, en stond, naast zijn gemalin, hoog

op de bovenste trede van de hooge scharlaken trap, in de volle schittering van het goudbrocaat en zijn kroon vonken uitwierp in het felle zonlicht, en hij de scepter en de appel wijd hield uitgestrekt, en toen het ontzachelijk gejuich van die duizenden menschen en het gebulder der kanonnen, het geschetter der bazuinen en het gedreun der klokken van gansch Moskou galmde over de gouden koepels, toen was hij waarlijk majestueus en stond hij daar als eenig heerscher over zijn groot volk . . .

En ook dit visioen is weer voorbij en de dag heeft plaats gemaakt voor den nacht, en toch werd het niet donker in Moskou, toch bleef het schitteren in fel licht, dit grootsch Kremlin, hoewel nu in andere kleuren. Nu is het in waarheid een tooverpaleis! nu prijken de torens en koepels in kleuren van smaragd en robijn; nu is de groote witte kathedraal een kolom van vuur. Moskou viert feest! De huizen zijn paleizen van licht, op de pleinen spuiten kleurige fonteinen, groote lichtbundels draaien over de stad en boven alles uit zweven de kleurige torens van het Kremlin!

9 *29 Mei*

Het verveelt je misschien altijd te hooren over vorstelijke praal, maar toch moet ik je er weer mee lastig vallen, want te verzwijgen wat ik gisterenavond zag, is mij niet mogelijk. Ik heb het galafeest in het Kremlinpaleis gezien, hetzelfde paleis waar ik van schreef in mijn vorigen brief.
Langs de groote, hooge, granieten, met tapijten belegde paradetrap, waar de garde met ontbloote sabel langs de treden
45 stond, en fijne palmen en witte lelies prijkten tusschen de

marmeren kolommen, waar het ruischte van de zijden gewaden der dames en het kletterde van de sabels en het blonk van goud, langs die vorstelijke trap met kristallen kandelabres, kwam ik in een groote zaal, geheel wit en goud met vierkante breede kolommen, de wanden van wit marmer en met gouden inscripties. Hier blonk en schitterde het al van prachtige toiletten, die spiegelden in den gladden vloer, en meegaande met dat gewoel van kleuren, kwam ik in een tweede zaal, waar een zee van licht neerviel langs de gouden wanden; langs den hoogen gouden koepel hangen groote lichtkronen, langs de ramen staan spiegels die tot den grond doorloopen, en langs de wanden zijn buffetten waarop het gouden vaatwerk staat. Hier in deze weelderige omgeving, onder dat schitterende licht, is een exquis gewoel van mooie vrouwen, in onbeschrijfelijke toiletten, op de blanke schouders en nekken fonkelen ketens van diamanten en paarlen en kleurige steenen. Zij dragen allen het russisch costuum, een zijden onderkleed, waarover een ander met open mouwen en langen sleep; de sluier die achter op het hoofd hangt, is bevestigd aan een rechtopstaande-halvemaan-vormige diadeem van brocaat of fluweel en bezaaid met juweelen en paarlen. Deze bevallige costumen zijn er in allerlei kleuren, bijvoorbeeld van dieprood fluweel met gouden pauwen geborduurd, of flamingo rose met witte veeren; er waren er van zilverbrocaat met kostbare bonten randen en van zware zijde met ornamenten van paarlen of van gebloemd satijn en turkooizen. Maar hóe zij waren, ieder dier vrouwen torste een schat van precieuse steenen, en tusschen die rijke kleuren zag men de gouden rokken en bepluimde steken, de helmen en kurassen, al die schitterende costumen van het Russisch hof. En achter déze zaal ligt er weer een; de troonzaal zelf. Tien hooge vierkante en rijkvergulde zuilen steunen het gewelfde vergulde plafond; aan het eind der zaal staan op de gele treden der breede trap drie goudbrocaten zetels, waarboven de enorme hemel hangt van hermelijn en goudbrocaat. Aan weerszijden van den troon staat de oude paleisgarde, ijzervreters met hooge berenmutsen op en lange baarden, en daar staat ook een tafel, waar op kussens de diamanten kronen en scepters en het gouden rijkszwaard liggen en de hermelijnen kroningsmantels. Op een standaard staat het gouden met adelaars geborduurde vaandel, en langs de wanden van deze groote en vorstelijke zaal liggen op lange tafels de gouden schotels en kannen uitgestald,

die den Czaar bij zijn kroning door het volk geschonken zijn. En aan het einde der zaal is weer een andere, waar de zilveren garde staat met ontbloote sabel, en dan nog een, geheel wit en goud, met zuilen van malachiet, en tegen den middenwand staat weer een troon, en aan het einde dezer zaal is een groote gouden deur, waarvoor twee rijkuitgedoste negers staan, en aan weerszijden wachten een drom van pages en kamerheeren op de komst van den keizer.
Langs de eerste drie zalen loopt een groot en breed terras en moe van het kijken leunde ik over de balustrade en blies de rookwolkjes van mijn cigarette voor mij uit. Daar beneden verdrong zich en juichte het volk, vreemd verlicht door de groene en roode electrisch brandende torens van het Kremlin en daarachter, nog lager, weerkaatste de rivier de geïllumineerde façaden der huizen en aan den horizont, ver over die groote stad, dreef reusachtig en bloedrood de opkomende maan. Naast mij stond een jonge oostersche prins, in zwart en zilver, en keek melancholiek over het grootsche panorama. Achter hem stonden twee reusachtige figuren in gouden kaftans; op de bruine behaarde koppen blonken de witte tulbanden, zij droegen gordels van goud met topazen ingelegd, waaraan sabels hingen in gouden scheeden. Er waren Perzen en Turken en mandarijnen en tusschen de blanke beparelde schouders der vrouwen zag men het felle rood van kardinalen; soms zweefde een dame in brocaat langs mij heen, in een wolk van bedwelmende odeur; dan golfde uit de zalen schoone muziek en ik kende mijzelf niet meer, en het leek me alles een sprookje . . .

't Was half tien, toen de gouden deuren der laatste zaal opengingen en de keizerlijke stoet op het feest verscheen. Vooraan gingen ceremoniemeesters met lange gouden staven waar groene steenen op fonkelden, en pages en kamerheeren en daarachter de keizer en keizerin. De Czaar opgewekt en vroolijk rondkijkende, een geheel andere figuur dan op zijn kroningsdag, de keizerin blozend en lief, in een prachtig toilet van rose en wit; het van juweelen schitterend kleed sleepte wijd uit achter haar aan, op het hoofd droeg zij een kroon van paarlen. Dan volgde de oude keizerin in hermelijn, de koningin van Griekenland, en een aantal grootvorstinnen en prinsessen, de kroonprinsen van Italië, Griekenland, Vorst Ferdinand, de Hertog van Connaught, Duitsche prinsen, emirs,

een gansche stoet van vorsten; en de lange brocaten en zijden en hermelijnen slepen ruischten voorbij, 't was een gefonkel van smaragden, robijnen en juweelen, en dat gegolf van brocaat temidden dier rijen prachtige vrouwen was een eenig schouwspel. Voortdurend trok die stoet door de prachtige zalen. Dán liepen de keizer en keizerin met de eene vorst of vorstin, en dán met de andere, en telkens als de hooge gastheer voorbijging langs die haag van fluweel en goud, negen die rijen van pronkende dames, die elkaar verdrongen, hunkerend naar een groet.
Het ruischte en sleepte al maar heen en weer door die zalen en terrassen; uit iedere zaal klonken de tonen van een muziekkorps; men drong door de gouden deuren en boog en coquetteerde; in het half donker der terrassen met den achtergrond van het fonkelende Kremlin, deden de slepende gewaden zoo vreemd en zoo feeëriek . . .

10 *Amice,* *Moskou, 1 Juni*

Ik had je gaarne een opgewekten brief geschreven over het typige volksfeest, maar de treurige afloop er van noopt mij me te bepalen tot de feiten. Als ik terugdenk aan de komieke tooneelen en het grotesk drollige van dat feest, rijst weer telkens de noodlottige gebeurtenis voor mij op, die heel Moskou in rouw gebracht heeft. Je hebt het natuurlijk al in de kranten gelezen, en al spreekt het officieel bericht tot nog toe van betrekkelijk weinig dooden en gewonden, in werkelijkheid is het aantal zeer groot, en moeten er ongeveer 3000 dooden zijn!
Er zou aan een half millioen menschen een aardig versierde beker, gevuld met noten en bonbons, worden uitgereikt, benevens een worst en een broodje waar het keizerlijk wapen op gebakken is. Dat alles in een net doekje gepakt, waar het Kremlinpaleis op staat gedrukt. Bij het uitreiken van deze dingen is de ramp gebeurd. Het gedrang moet vreeselijk geweest zijn. De moujiks hebben met geweld vrouwen en kinderen omlaag gedrukt en met hun olifantspooten vertrapt. 't Was geen dringen meer, maar een moord, en ooggetuigen verhalen de vreeselijkste dingen, o.a. heeft de knecht van mijn huis zich moeten redden, over een stapel van wel dertig lijken. De brandweer reed den geheelen dag met karren om de
 dooden weg te halen, en zelfs verhuiswagens moesten dienst

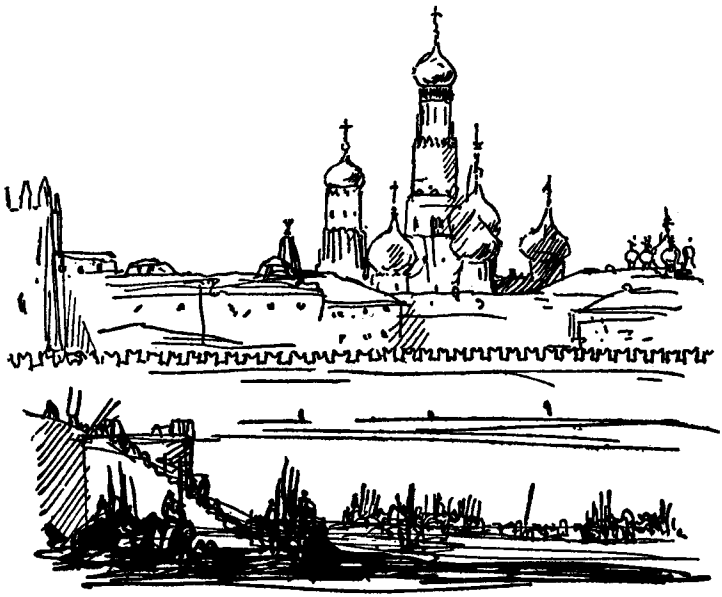

doen om die stapels lijken te vervoeren. Gelukkig heb ik van dit alles niets gezien, het gebeurde vroeg in den ochtend, wel zag ik die karren rijden maar wist niet welken vreeselijken last ze vervoerden!

Maar laat ik je wat melden over het feest, dat ondanks die slachtoffers, toch met niet minder pret gevierd is. Het was broeiend heet en de wind wierp zooveel stof op, dat soms het geheele plein in een dikken gelen mist was gehuld. Het volk was op zijn Zondagsch, de vrouwen in bonte rokken, met veel geel en rood en heldere witte doekjes om het hoofd, de mannen in hun mooiste hemden; maar er waren ook veel arme duvels, op bloote voeten en in lompen.

Het meeste gedrang was wel voor de groote theaters, de schermen waren opgehaald en over de zee van hoofden zag men in de verte de open vierkanten, waar kleurige poppetjes sprongen en dansten in het zonlicht, dat met stralen langs de coulissen viel. Er kwamen groote optochten op het tooneel met paarden en draagkoetsen, en ik weet niet wat nog meer. De monteering was zeer goed, trouwens alles wat er op het veld te zien was, was van de bovenste plank.

Op bepaalde afstanden stonden muziektenten, en van alle kanten klonk het op. Boven de hoofden uit zag men turksche schommels, en cocagne-masten, over een langen draad balanceerde een koorddanser en er waren platformen, waar clowns en kunstemakers met gedresseerde honden en apen, het volk deden gieren van pret. Er was een circus, en in een hippodroom reden romeinsche karren. Al deze dingen waren in de open lucht, en je moet je niet voorstellen dat al die spellen naast elkaar stonden als op een hollandsche kermis, maar tusschen iedere vermakelijkheid, was een ruimte voor wel tienduizend menschen.

Er waren ook echt russische dingen, bijv. volks-grappenmakers met lange aangeplakte witte baarden en pruiken, waarlijk komische kerels, die allerlei fratsen uithaalden. Op kleine tribunen zongen de kozakken hun vreemd gezang bij het slaan der tambourijnen, en vrouwen en mannen dansten de Kamárensky, den russischen volksdans. Maar het leukste waren wel de groote biertonnen, waar aan de kranen trossen menschen zich vastzogen als vliegen, en velen klommen boven op de vaten, doopten hun petten in het bier en zogen die uit, en de grond daaromheen was doorweekt met een dikke pap, waar de kaplaarzen bijna geheel in wegzonken, en, waar men liep, overal was weer wat anders te zien en achter al die herrie lagen trillend in de zon, de reusachtige volgepropte tribunes. Veel van het ontzachelijke feest deed mij denken aan de duizend en één nacht, en als ik voortaan lees in die verhaaltjes van: 'en de feesten duurden vele dagen lang' of iets dergelijks, dan zal ik altijd moeten denken aan deze dagen.

Tegen twee uur kwam de keizer, en toen hij met de keizerin op het balcon van het mooie paviljoen met de zilveren koepels verscheen, klonk de groote feestcantate die met klokken en kanonnen begeleid werd. Dit was bijzonder indrukwekkend, en soms golfde, door het gezang heen, het ontzachelijk gejuich van bijna een millioen menschen, dat zelfs de kanonnen overstemde.

Wat is er toch nog weinig door de artiesten van Rusland gemaakt! Er is hier plaats voor een modernen Jan Steen of 'n Brouwer. Een Monticelli zou hier de gloeiendste kleurenconstructies vinden, een Rembrandt de prachtigste costumen. Wat wij ons voorstellen van Rusland is zoo geheel iets anders dan het werkelijk is. 't Zijn niet enkel steppen of sneeuw-
 velden. Wie heeft ooit van een russischen schilder idyllische

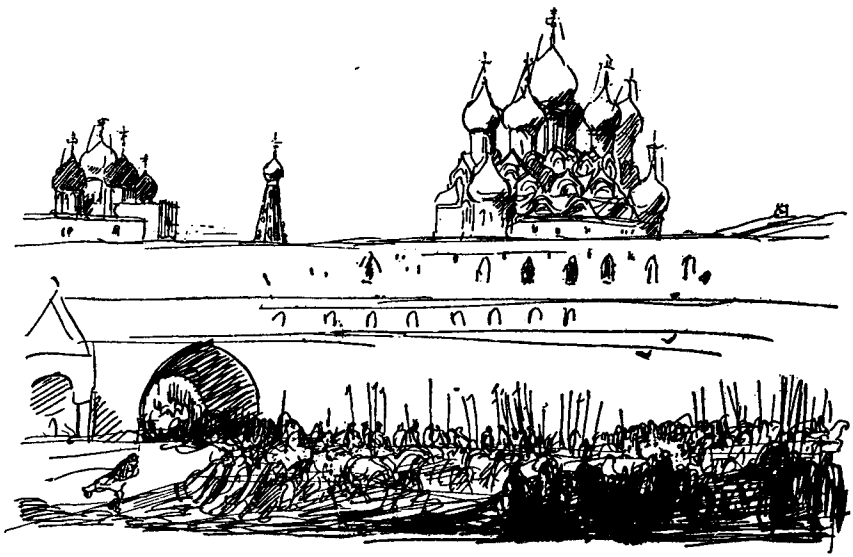

landschappen gezien, en toch zou Corot hier zijn schoonste dingen hebben kunnen maken.

Niet ver van de stad ligt een heuvel, de zoogenaamde Monnikenberg, een plekje dat hier zeer gezocht is, en het heeft mij niet berouwd daarheen te zijn geweest. 't Is een steile heuvel met terrassen van mollig gras en begroeid met slanke berkeboomen; door het fijne groen en tusschen de witte stammen ziet men in de diepte de kromming van de rivier en daarachter, aan het einde der landerijen, een groot klooster, een soort van vesting met gekanteelde muren, die wit zijn en met roode torens; boven dien muur uit blinken de witte en gouden koepels van twee kerken, en achter dat klooster begint de stad, die langzaam oploopend den geheelen horizont bestrijkt. Van hier uit gezien, schijnt Moskou uit niets dan kerken te bestaan, de eene toren verdringt den andere, en daartusschen fonkelt het goud van de koepels. De Groote Kathedraal domineert met het Kremlin dien prachtigen horizon. Dit is een van de mooiste panorama's die ik zag, en het doet niet onder voor Cairo of Constantinopel.

Maar het is niet altijd rozengeur in Moskou. Twee dingen zijn er die mij op den duur niet zouden bevallen, dat zijn de stof en de modder. Als het regent zijn de straten onbegaan-

 baar, en moet men baggeren door een gele kleverige brij, en

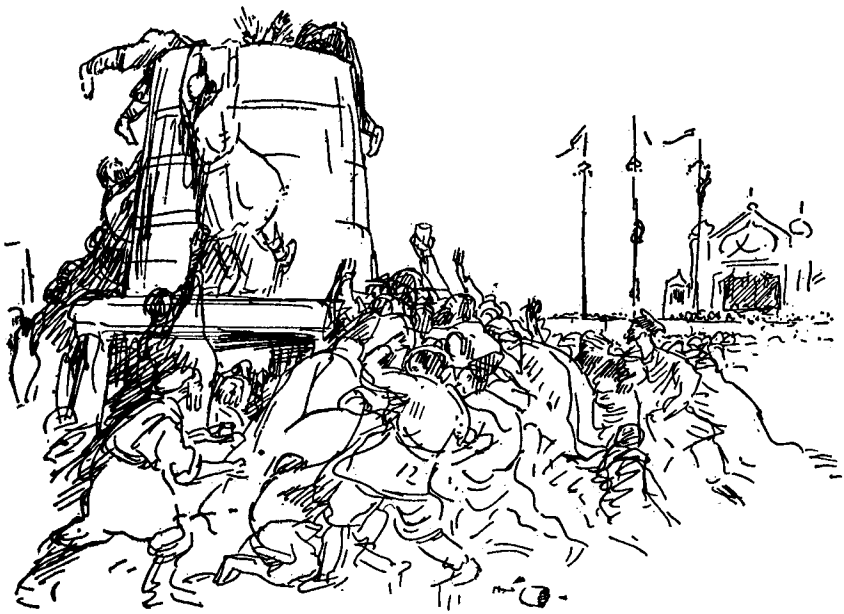

als de zon schijnt en het waait, dan wordt de stad bedolven onder wolken fijn zand. Vandaag tenminste is het verschrikkelijk, ik loop nog liever in den Egyptischen woestijnwind, dan in deze lawine van stof.

11 *6 Juni*

Och, het leven van een moujik heeft niet veel waarde; terwijl op het groote kerkhof duizend gravers bezig waren het graf te delven voor de lijken van het Godinsky-veld, danste de keizerin op het bal van de Fransche ambassade! . . . Het hof heeft geen enkel nummer van de feesten opgegeven en het geheele programma wordt met een opgewektheid afgespeeld, alsof er van geen doodgetrapte menschen sprake is, en het trof mij, toen ik, nadat ik op het kerkhof de opgezwollen en misvormde lijken en walgelijke overblijfselen van die arme stakkerds gezien had, dienzelfden avond het hof weer paradeeren zag in de feestelijke zalen van de Adel-Club. Maar: hony soit qui mal y pense!

52 De keizerin was in een kleed van goudbrocaat met randen

van bruin bont en langen sleep. Zij droeg veel diamanten en een groote diamanten kroon met lange paarlen op de punten. De costumes der dames waren niet zoo mooi als op het Kremlinbal, nu droegen zij niet het russische kleed, maar de gewone baltoiletten, misschien iets rijker dan bij ons, veel veeren en juweelen.

De zalen van de club zijn zeer mooi, vooral de balzaal met groote witmarmeren kolommen en kristallen lichten; deze zaal was weelderig met bloemen versierd, aan het einde was een estrade voor het hof. In de rondte waren een achttal groote salons met buffetten.

Het galabal op het Kremlin was weer even schitterend en mooi als het vorige feest, 't zelfde gefonkel van diamanten en geruisch van brocaat en zijde. Er werd veel gedanst, maar op beide bals hebben de warmte en de volte mij spoedig weggejaagd.

't Zijn nog maar weinige dagen dat ik in Moskou zijn zal, en vóór ik naar het land der Turken ga, bezoek ik nog eens alle plaatsen die mij interesseerden. Ik slenter door de drukke bezochte straten, te midden der foule van Russen met zwarte petten en roode of geborduurde hemden en hooge laarzen, van vrouwen in kleurige rokken, met aardige doekjes over het hoofd gebonden, priesters in vale lange jassen, met lange haren en baarden, elegant gekleede dames, en parijsche fatten, Perzen in zwarte waaiende kaftans en met astrakanmutsen, kozakken in kleurige costumes met prachtige dolken in den gordel en sabels in scheeën van violet-fluweel, en bedelaars in vuile lompen, op bloote voeten, en groote zakken op hun rug, Bochaneezen in bont zijden mantels en met helder witte tulbanden of met kleine geborduurde mutsjes, en vreemde laarzen, en Chineezen in blauw en zwarte zijde, en midden in rijden in vliegende vaart de troïka's, en dröschken en de volle tramway's. Ik ga langs de markten, waar het arme volk en de rumoerige moujiks voor de kramen dringen en schreeuwen, en de vruchtverkoopers neergehurkt zitten voor de poorten, en kleine jongens met flesschen gele limonade balanceeren, en waar op tafeltjes de kuass wordt getapt; op de pleinen zie ik regimenten blinkende kurassiers of roode Tserkessen. Ik geniet nog eens volop van de kerken, die soms doen denken aan Hindoesche pagoden, en de vreemde koepels, de grijze die blinken als mat zilver, de groene en de blauwe die als van
 fluweel zijn, en de groote vlammende gouden; en ik dring

weer naar binnen in die geheimzinnige ruimten waar het kaarslicht reflecteert in de gouden wanden en vonken gooit op de diamanten en robijnen der Madonna's, waar altaren staan zoo hoog als huizen en van zuiver goud zijn, waar zilvren kronen hangen, en gouden zonnen op staven, en purperen gordijnen langs de kolommen, waar in sombere gangen gouden lampen branden met kleurige lichten en goudene priesters prevelen voor een Christusbeeld.

En ik loop langs de breede kaaien van de rivier, en ik kijk naar het groote panorama voor mij, rechts het groote witte vondelinghuis met den witten koepel, en dan tot aan het Kremlin een heuvelachtige rij van lichte huizen met fijn groene daken, daarboven uit verrijzen verscheidene torens en kerken; en verder zie ik de bont geschilderde en vreemd gevormde koepels der Vasily-kerk, met den hoogen hindoe-achtigen

 toren met gouden knop, daarnaast den heiligen rooden toren

van het Kremlin met een groen puntig dak, en dan nog meer torens, witte en roode, met matgele en groene daken, en daartusschen weer koepels witte en gouden en het lichtblauwe elegante klooster, dan meer naar rechts een koepel van goud en een roze gebouw, waar boven de kleine diep blauwe koepeltjes van het Tchoudof-klooster, en verder nog meer gouden koepels en daken en de hooge witte torens van de Kremlinkathedraal, en nog meer witte muren en gouden koepels en kruizen, en dan het rose keizerpaleis aan de uiterste grens, het groote gekoepelde silhouet van weer een kathedraal, en voor die betooverende rij gebouwen liggen de hooge muren en torens; uit de donkere poorten golft de menschenstroom en het galmen van de bronzen klokken trilt door de lucht. Ja, Moskou is mooi; het frissche jonge lentegroen beschaduwt de lanen der mooie parken, in de tuinen bloeien de vruchtboomen en de kastanjes, en de gloeiende zon heeft het 'Russische Rome' in een stad van het Oosten herschapen.

Een half uur sporens van de stad ligt Tsaritsin, eene plaats waar velen den zomer doorbrengen, en daar staat een prachtige ruïne van een enorm kasteel, dat indertijd voor Catherina bestemd, echter nooit voltooid is. Wat het voor een stijl is, weet ik niet, het lijkt gothisch, maar toch is het nog meer Oostersch; het schijnt de ruïne van een perzisch paleis, de zachte roode kleur van de steen, de witte kolommen en banden, de lange spitse deuren en ramen, de vreemde bogen en kanteelen en de barbaarsche ornamenten geven het een onbeschrijfelijke bekoring; binnen in de zalen groeien hooge boomen, langs de muren slingert de wingerd, op de daken staan slanke berken, en hooge dennen, er zijn gewelfde zalen met ronde poorten en vreemde ramen, en lange gangen die weer naar andere zaaltjes voeren, en langs de brokkelige steenen en het witte pleister glijden zonnestralen, de geuren van het frissche groen en van seringen en jasmijn, het gekir van de duiven en de groote stilte van het schoone landschap, maken het geheel nog geheimzinniger. Om de gebouwen heen loopt een groot bosch, van kolossale boomen, oude eiken en diepgroene dennen, een bosch dat denken doet aan Klein-Duimpje. En ik dwaal door die donkere eenzame lanen en door die velden, met laag gras, en langs valleien met groote vijvers, - en door het fijne hangende groen der berken, schitteren de rose en witte muren van het wonderpaleis, en in mijn gedachten
55 bevolk ik dat heerlijke landschap met Oostersche costumen

en kameelen, en alles komt mij voor als een vertelling uit de 1001 nacht.

Ik kan je niet veel meer schrijven over den laatsten feestdag in Moskou, over de parade. Sinds dien dag zag ik zóóveel, dat ik met moeite mijne herinneringen ordenen kan en slechts vaag kan ik mij weer dien eindeloozen stoet soldaten en ruiters voor den geest halen.

Ik zag Moskou voor het laatst wegzinkend achter de heuvels en bosschen, die de trein doorstoomde. In blauwe nevels, onder een rozige avondlucht, stonden nog de tooverige koepels en torens, op enkele viel nog een gouden drop van de ondergaande zon, maar spoedig zonk alles weg en bedekte nacht dit laatste visioen van de Czarenstad.

Na een lange reis door met bloemen bezaaide velden, door dorre steppen en langs steden en dorpen, komen we in de Krim, in een heerlijk landschap, met rotsen en valleien, waar de velden overdekt zijn met hemelsblauwe en witte bloemen. Midden in deze mooie natuur ligt Bachi-Seraï, een stad alleen bewoond door Tartaren. In deze stad wilde ik wezen, en met mij stapte E. ook uit (je kent hem wel uit Amsterdam). Verbeeld je, hoe we geboft hebben, wij kregen vrij logies in Khan-Seraï, het paleis van de vroegere vorsten van Tartarije. De kamers waar we ons installeerden waren wel eenvoudig maar echt Oostersch. Langs de geel gepleisterde wanden loopen lange lage sofa's, met breede zachte kussens, de deuren zijn door gouden randjes in kleine vakken verdeeld, waarin Perzische bloemen op blauw fond geschilderd zijn. De plafonds zijn kleurig, tusschen de ramen hangen Turksche spiegels en in de hoeken staan wit gepleisterde schoorsteenmantels met Moorschen spits, en bont beschilderd. Langs deze kamers loopt een breede, overdekte galerij die uitzicht geeft op den tuin. Beneden ons klatert het water van een fontein, waar duiven baden in het marmeren bekken. Langs de Turksche balkons slingeren prachtvolle rozen en een schat van bloemen geuren in het lommer van hooge kastanjes, populieren en amandelboomen, waar boven uit de slanke minaretten en de roode koepels staan. Droomerig slurpten we de koffie, die de Tartaarsche bediende ons bracht, en we hoorden de trillende stem van de muezzim wegsterven in de lucht, we hoorden het klapwieken der duiven, en het zoete geklater van het heldere water, we roken de geuren die opstegen uit den wondertuin,
57 en we geloofden niet dat er nog iets schooners te genieten

was, en toch - was deze tuin mooi, nog wonderlijker was het paleis zelf.

Dit is een doolhof van zalen en gangen en tuinen, de eene zaal is weer mooier dan de andere. Langs de wanden staan lange divans, die met kostbare stoffen, van zilver en goud doorweven, zijn bedekt. Op die sofa's liggen groote, weelderig geborduurde kussens; er hangen kleurige tapijten van tartaarsch maaksel, en in de hoeken staan paarlmoeren tafels, waarop vreemde glazen vazen en koperen kannen met blauw émail. Er hangen hooge spiegels, met oostersche versieringen, op de glanzende matten liggen prachtige tapijten, en van de rijke kleurige zolders hangen kronen van kristal.

In sommige zalen, die bijna geheel in de rondte van glas zijn, springen kleine fonteinen en verkoelt het water de atmosfeer, en zonnestraaltjes glijden over de zijden stoffen en het heldere marmer. In de tuinen des harems bloeien de heerlijkste bloemen op en zijn de galerijen bedolven onder de weelderig slingerende planten, en ik dwaalde door de stille, rijk gemeubelde zalen die eertijds bewoond waren door het tartaarsche hof, waar op de kussens de rijkgekleede vorsten lagen en de hovelingen knielend kropen over de tapijten; ik liep langs de trappen naar den harem, die trappen en portalen waar toch eens een wacht van zwarte slaven met ontbloote sabel de toegangen bewaakte, en ik kijk door diezelfde traliewerken, waar, wie weet hoeveel schoone vrouwen verlangend gestaard hebben naar de wereld daarbuiten, en ik slenter door

 de lommerrijke welriekende lanen der haremtuinen, waar nog

dezelfde fonteinen van vroeger het koele water uitwerpen in de marmeren kommen, en waar de hooge witte muren die den harem omgeven, weerspiegelen in het bekken... Een tuinman in tartaarsch costuum werkt in een rozenperk, en het kost mij moeite te gelooven, dat dit schoone paleis reeds meer dan een eeuw door de weelderige bewoners verlaten is.
Die twee dagen in Bachi-Seraï waren een aaneenschakeling van Oostersch leven. Wij aten ons pilard en tartaarsche koeken in het huis van onze bedienden in een kleine lage kamer, waar op den grond, langs de muren, eenige matrassen met kussens lagen, en gehurkt voor het lage tafeltje nuttigden we de smakelijke gerechten en de confituren met rozenolie; en 's avonds wachtte ons weer een ander genot, we hoorden reeds lang het verwijderd gedreun van tambourijnen en trommen, en afgaande op het geluid, kwamen wij voor een huis, waar buiten voor den ingang een aantal muzikanten stonden met groote trommen, en fluiten. Vermoedende bij een bruiloft te zijn, gingen we naar binnen, steunende op de mahomedaansche gastvrijheid. Wij hadden ons niet bedrogen, de bruigom kwam ons spoedig tegemoet en leidde ons door een donkere poort langs een trap naar zijn vertrekken. De feestkamer zag er vreemd uit, tegen het plafond was eene stervormige versiering gemaakt, door allerlei kleurige en mooi geborduurde stoffen over touwtjes te hangen die van de wanden der kamers naar het midden van het plafond toeliepen. In een hoek lag een groote stapel kostelijke zijden tapijten, en op de matrassen die langs de wanden waren, lagen rijke kussens met goud doorweven. Al deze zaken waren geschenken van vrienden, dit bonte vertrek wordt maar door één lamp verlicht en door de breede houten tralies der open vensters kon men nog even, in de diepte, de stad zien liggen en de hooge rotsen. Er waren reeds vele gasten, allen mannen, zij droegen astrakan mutsen en donkere kaftans waar hun bloote voeten onderuit kwamen. Wij hurkten neer, en nauwelijks waren wij gezeten, of de bruigom zelf diende ons knielend verschillende lekkernijen, de turksche koffie, de raki en zoetigheid en cigaretten, en we zaten allen zwijgend in de rondte, maar spoedig kwamen muzikanten binnen, anderen dan die buiten stonden, en die de gastheer in allerijl ontboden had; met snerpende fluiten en dof dreunende tambourijnen, speelden zij tartaarsche wijzen, en de bruigom zocht op onze gezichten te lezen hoe wij het vonden.

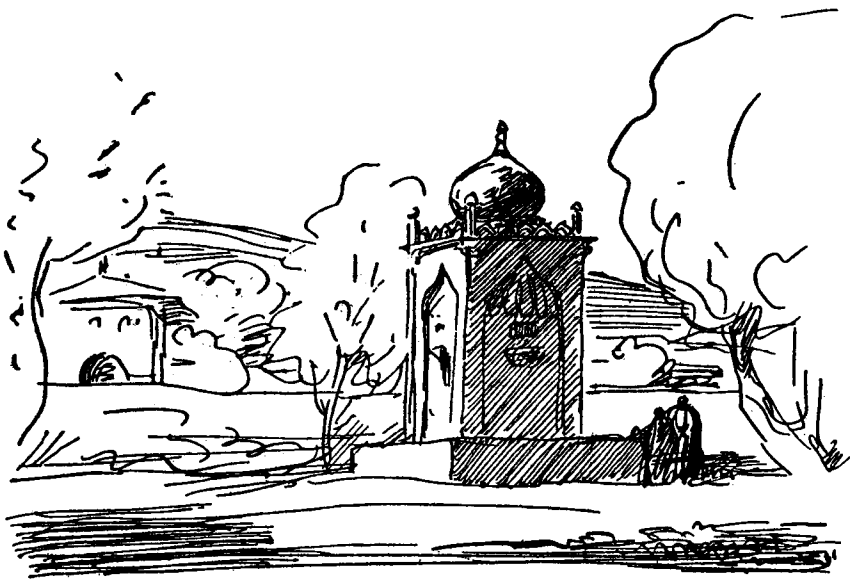

En al maar kwamen weer nieuwe gasten en hurkten neer, terwijl alle aanwezigen een groet mompelden, zij drongen opeen op de matrassen en slurpten zwijgend de donkere mokka, en we zaten daar tusschen die vreemde gezichten, die vreemde costumes, in die vreemde kamer, en weer knielde de gastheer, diende de oostersche likeuren en we wisten niet meer wát te denken; toen we eindelijk heengingen en buiten kwamen in de donkere straat, wachtte ons daar een russische kar, al weer een attentie van den gastheer, die vreezend dat wij konden verdwalen, dat voertuig had besteld. Getroffen door zóoveel gastvrijheid, namen we hartelijk afscheid van deze muzelmannen, en het speet ons innig dat wij niets bij ons hadden om als geschenk te kunnen aanbieden.

Je wilde het nooit gelooven, maar ik blijf er bij, er is geen sympathischer volk dan de muzelmannen. 't Is niet de eerste keer dat ik gebruik maak van hunne gastvrijheid en hun overgroote welwillendheid bewonderde. Verbeeld je, twee christenhonden, die komen in een tartaarsche stad, waar men ze wonen laat in het paleis van de Khan's, die eten in de particuliere woning van een Tartaar, en meêfeesten op de intieme

 bijeenkomst van een bruigom en zijn vrienden, en denk eens

aan onze beschaafde landen, waar Turken en allen die vreemde kleeren dragen, worden uitgejouwd, en met steenen gegooid. Trok men in Amsterdam niet aan de staarten van de Chineezen!

Den volgenden morgen vroeg kwam de troïka voor, het rijtuig dat ons brengen zou naar Jalta, de badplaats aan de Zwarte-Zee. De drie paarden waren flinke beesten en aardig opgetuigd met kwasten en bellen. De koetsier, een echte Tartaar, droeg een langen blauwen kaftan, om het middel dichtgehaald met een gouden gordel, waarop zilveren knoopen en gespen; 't rijtuigje zelf was luchtig en comfortabel, een zeiltje beschutte ons voor de zon. Op de voorbank werden onze koffers stevig vastgemaakt, we stapten in, de zweep knalde en met een zwaai renden we de paleispoort uit, het brugje over, en voort gingen we over de hobbelige keien door de nauwe straten van het gastvrije tartaarsche stadje. Uit de kleine winkeltjes en uit de koffiehuizen boog men zich voorover om ons na te zien, nieuwsgierige vrouwen tilden even de sluier omhoog; de ossen die over de straat lagen, werden opgejaagd, en ons vertrek maakte heel wat opschudding.

Wij rijden spoedig de stadpoort uit, de weg begint te stijgen, de huizen worden zeldzamer, we komen langs een paar begraafplaatsen waar verbrokkelde en ineengestorte koepels
 staan, en langs eenige zigeuner hutten, waar oude wijven uit

lange pijpen rooken en een aantal bruine naakte kinderen met kettingen van koperen munten, voor de deuren zitten; maar spoedig ligt dat alles achter ons, nog even zien we in de laagte de witte huisjes en minaretten, maar ook deze verdwijnen en we gaan te midden van bebloemde rotsige velden, bloeiende acacia's en hooge wilde rozenstruiken. Het terrein wordt steeds woester en grootscher, enorme rotsblokken, die denken doen aan kasteelen van reuzen, met torens en kanteelen, steken uit boven een weelderige plantenmassa, de weg slingert ons daar tusschen nauwe spleten en dan weer langs den rand van een dal waar het koren golft en vrouwen in wijde roode broeken en groene mantels aan het werk zijn, soms langs een riviertje dat snel over de rotsblokken vloeit en waar kleine kinderen in plassen. De paarden loopen goed en het vroolijk geklingel van de schellen geeft iets feestelijks en brengt ons in een prettige stemming. Dikwijls ontmoeten we ossenkarren met hout, en ruiters met groote tulbanden op, die echt rooverachtig doen, soms ook rijdt ons een gansche familie voorbij, op een langen ossenwagen, de vrouwen in kleurige mantels en zwaar gesluierd, zitten met kinderen op groote stapels kussens en achter op is het huisraad gebonden. Ook zien we mooie vogels, blauw en groen, die verschrikt opvliegen als we naderen.

Ongemerkt komen we in een zeer uitgestrekt dal, dat rijk begroeid is en ingesloten door hooge rotsen, wier naakte en steile toppen hoog boven de boomen uitsteken, we rijden midden door de amandelen- en notenboomen, eiken en platanen. 't Wordt wat drukker op den weg, reeds zien we een minaretje en spoedig ook huizen, en we houden halt voor een eenvoudige herberg, aangestaard door een hoop kleine jongens, die allerlei kapriolen maken. We zijn in Kokos, ook een tartaarsche plaats, maar veel kleiner dan Bachi-Seraï. De paarden krijgen een goede rust en we verfrisschen ons aan den snellen stroom, die kleine watervalletjes over de rotsblokken vloeien doet.

Na een paar uur rijden we weer verder. Nu wordt de weg mooier, nu moeten we de hooge bergen op die het dal omsluiten, telkens zien we den weg, dien we straks volgen zullen, boven ons, tot we op 't laatst, als we meer dan een uur gereden hebben, Kokos zien liggen als een hoopje speelgoed, en de huisjes niet goed meer te onderscheiden zijn. 't Is schrikkelijk heet, en soms worden de paarden kletsnat gegooid als we bij

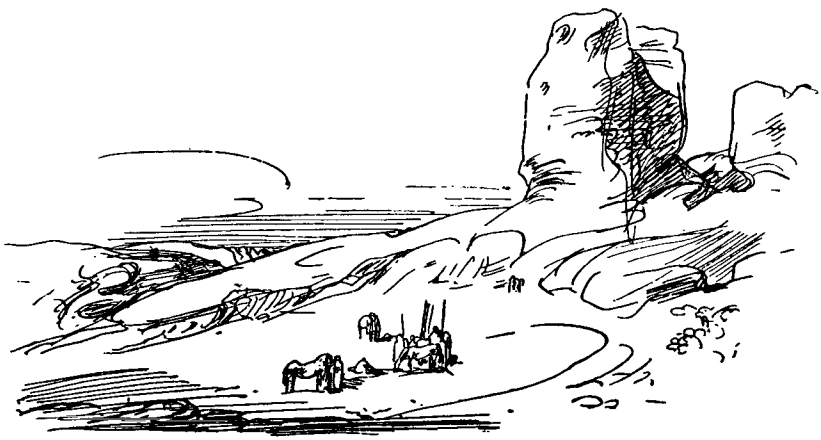

een plek zijn, waar het bergwater op te vangen is, en we gaan al maar hooger, door prachtige bosschen, waar groote roode bloemen staan en adders en hagedissen schuifelen langs de kale steenen, maar hoe verder we komen, des te meer verandert 't landschap, 't is ook niet zoo warm meer, de boomen staan met grootere tusschenruimte van elkander, enkele zelfs, zijn kaal, en op 't laatst verdwijnen ze geheel, en zien we niets meer dan spichtig gras en wat kleine bloemen. We gaan nu over een groote vlakte, die denken doet aan onze duinen, maar grootscher en vreeselijk eenzaam. Hier en daar graast een paard, en een paar duiven vliegen klapwiekend omhoog. Onze paarden draven voort door die groene woestijn, waar het klingelen der bellen het eenige geluid is. We vragen ons af of dit de top is van de Aghi Petri en hoelang we nog rijden zullen om weer naar beneden te komen, en we kijken en kijken, en plotseling houdt de horizont op. We zien het terrein voor ons uit naar beneden loopen, maar den horizont, dien zien wij niet! Niets dan een fijnen blauwen nevel, maar ver, ver weg. We kijken, maar we begrijpen niet . . . doch plotseling roepen we het uit: maar dat is de zee! de zee! en we twijfelen weer, want die groote witte vlek is toch geen schuim, dat kan toch zóó niet zijn . . . Maar dat zijn wolken! en we springen uit het rijtuig en ijlen voort naar den rand, waar de wereld op te houden schijnt, en ja, daar in een duizelingwekkende diepte, zien we het, 't is tòch de zee, 't zijn tòch wolken, en onder die wol-

ken liggen bergen, en daarnaast weer kleinere, en dan weer steden, daar ligt Jalta, en Livadia en Aloupha.
We stonden op den top van den meer dan dertienhonderd meter hoogen Aghi Petri, en we kregen het gevoel van in een luchtballon te zijn.
O! kon ik woorden vinden, je te zeggen hoe 't was. Verbeeld je, den horizont te zien, hóóg boven een wolk uit, - dat de zee overeind staat als een ontzachelijke muur, en de wolken er op liggen als dotten schuim, dat een berg van een 6 à 700 meter, niet hooger schijnt dan een molshoop en steden zoo groot als je hand, en dat je dat alles ziet, niet in de verte, maar onder je! We loopen over de groote vlakten van den top, over een grond van edelweisz en kleine witte en rose bloempjes, en we wasschen onze handen in de groote klompen sneeuw, die tusschen de kloven liggen, en dan kijken we weer omlaag in die eeuwige diepte, en over ons naar dien hoogen blauwen muur en we zien de wolken drijven boven en onder ons, en we zijn stom van verbazing . . .
En nu begint die dolle tocht naar omlaag, recht naar beneden, we zagen den eenen weg vlak onder den andere liggen, als een reusachtige trap, de hoeken waren zeer eng, maar dat hinderde niet, met een vaart zwenkten we ze om, zoodat de steentjes er afvlogen. En vlak onder ons was een onpeilbare diepte, op enkele plaatsen waren rotsblokken naar beneden gekomen en hadden stukken van den weg meegesleept en een aantal boomen, die daar lagen als lucifers uit een gevallen doosje. Angstig was soms het uitwijken voor de ossekarren die langzaam naar boven gingen.Maar de koetsier was goed te vertrouwen en de Russische paarden zijn zulke tochtjes wel gewend. En aldoor daalden we, en nog was die groote wolk onder ons, en we kwamen door een reusachtig woud, dat steil naar omlaag liep en zich uitstrekte over de bergen daar beneden, en de weg slingerde zich al maar rond, langs diepe afgronden en kloven, waar hooge mastboomen en oude eiken stonden: er kwam geen einde aan, hoe hard de paarden ook liepen. We reden een uur en nog was de wolk onder ons, de avond begon te vallen en het woud werd steeds voller en grooter en donkerder, de boomen vlogen ons voorbij, de ossen weken verschrikt op zij en trachtten de lange karren van den weg te trekken. Eindelijk zagen we Jalta in de diepte liggen en reden we door den killen nevel, de lichtjes van de stad fonkelden
 en spiegelden in de kalme zee, en al maar sneller reden we.

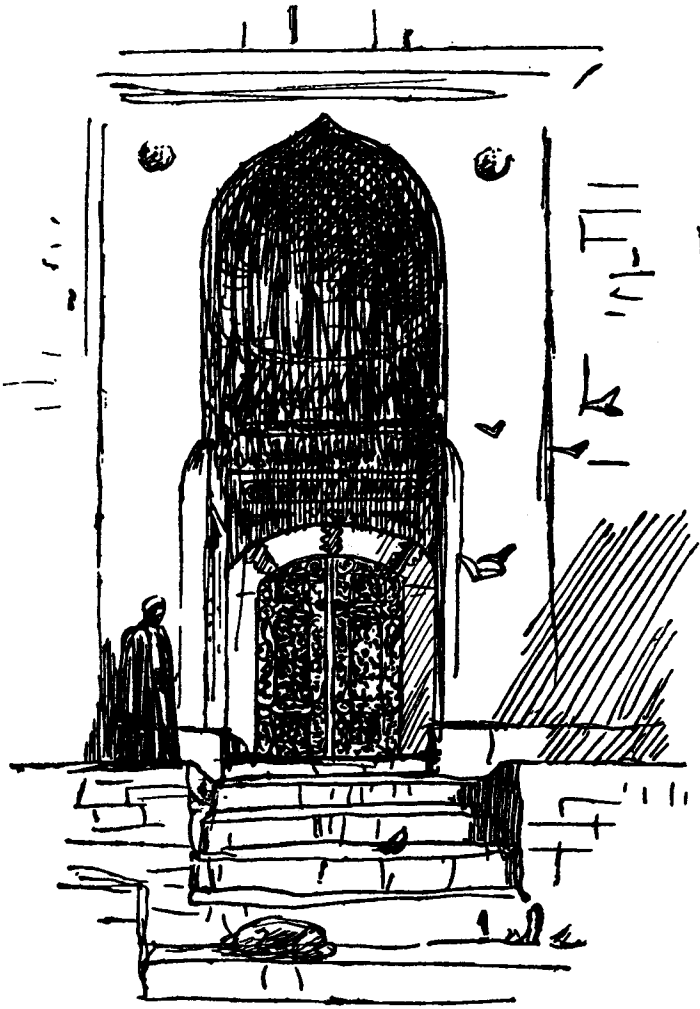

't Was volle avond toen we eindelijk stilhielden op den breeden zeeboulevard, de paarden waren nat van zweet, maar toch trappelden ze nog en schenen volstrekt niet moe te zijn van den elf uur langen rit. We waren maar kort in Jalta; de anderen dag reeds ankerde ons schip voor Sebastopol. Hier ging E. een anderen kant op en ik scheepte me in naar Constantinopel.
Van morgen kwam de kust in zicht. Ja, dat zijn weer al diezelfde bekende dingen die ik zie, en nu voel ik me weer thuis. We varen den Bosporus in langs de groote forten, die aan weerszijden liggen. Zie daar is Büjükdere en daar ginds Therapia, met de groote paleizen der gezanten en aan den overkant, aan de aziatische kust, Beikos, en we draaien de bocht om, en daar zie ik weer de groote torens en wallen van Roumeli-Hissar, en daartegenover Anadoli-Hissar, en het een volgt het ander op en het is een aaneenschakeling van huizen en villa's, en daar is Ostahni en Beschik-Tasch, en daar ginds zie ik al Scutari en we stoomen nog verder, langs de groote paleizen van Dolma Bachtjé, langs Yldiz en Tophani, en zie, daar zijn de koepels van het Serail, daar verrijzen al de minaretten van de Aya Sophia, en de vijf slanke van de moskee van Achmed, en we gaan langs Pera en Galata en heel dat reusachtige panorama van dit Oostersch Londen, strekt zich aan alle zijden uit. Stoombooten vol Turken en gesluierde vrouwen varen snel voorbij, kaïks met roeiers in helder wit dansen op de golven, een massa bootjes van allerlei vorm en kleur omringen onze stoomboot, het is een gillen en schreeuwen en vechten, en heel dit Oostersch leven voel ik weer in eens om me heen.
Ja dit is wel het oude Constantinopel, waar ik weer lang naar verlangde.
't Ligt daar in fijne nevelen, waar de zon de gebouwen met een teer licht overdekt. Het is de sultane neergevleid op de blauwe kussens van den Gouden Hoorn. Moskou en Stamboul, 't zijn de twee odalisken die ik opneem in mijn geestelijken harem. Stamboul, de in sluiers gehulde, Moskou de met diamanten getooide. Beiden verschillend en even schoon!

Constantinopel valt me niet tegen, nu ik Moskou gezien heb, alleen lijken me de straten nog nauwer en vuiler dan zij zijn. De Perastraat, de voornaamste van het vreemdelingenkwar-
 tier, waar de groote winkels en koffiehuizen zijn, legt het af bij

de luxueuze straten van Moskou, maar men moet hier ook niet komen om van de Europeesche beschaving te genieten of lekker te eten, die dingen doet men beter in Rusland. 't Is alles nog bij het oude, de groote gele honden liggen nog nét zoo op elkaar gedrongen te slapen in het midden van de straten, zoodat alles, zelfs rijtuigen, voor hen uit moet wijken. Voor de slagerswinkels staan ze te kwispelstaarten, voor zoover zij nog staarten hebben, de meeste missen dat sieraad, en er zijn er zelfs die op drie pooten loopen, en allerlei gebreken hebben. Voor honden en hâmals, de pakkendragers, moet men steeds uit den weg. Over de eerste struikelt men, en de hâmals loopen je ten onderste boven; zij dragen de pakken op hun rug op een soort leeren kussen, en 't is ongeloofelijk wat die kerels dragen kunnen, groote vaten, zelfs piano's zijn hun niet te zwaar. Je begrijpt dat mijn eerste tocht naar de Bazar was, die ik sinds de groote aardbeving nog niet had gezien. Ik nam een kaïk in Galata, en het slanke, rijk gebeeldhouwde bootje, waar men zoo makkelijk in de fluweelen kussens ligt, bracht mij spoedig naar den overkant, in Stamboul.

Te Stamboul gekomen stapte ik uit mijn bootje bij den Egyptischen bazar, een groote kruisvormige passage, overdekt met groote bogen, wit en zwart beschilderd; er hangt een doordringende geur van kruiden, en uit het felle zonlicht komende kan men in het eerste oogenblik weinig onderscheiden; aan weerszijden liggen de indische waren opgestapeld, het sandelhout, de amber, de muskus, de rozenolie, en al die welriekende zalven en kruiden die men slechts in het Oosten vindt; boven de winkels uit zijn breede luifels, waaraan trossen gedroogde kruiden hangen en kleurige lappen. Een koopman fluistert me iets in: Hachich. In het halfdonker schijnen de vreemd gekleede kooplieden fantastische geesten, zooals ze daar languit staan op de stapels van specerijen, uit de kleine ruimten daarachter turen getulbande gezichten, sommige kooplui wegen in schaaltjes vreemdkleurige poeders. In deze welriekende straat, tusschen de hoog opgestapelde waren, gaat een stoet van kleuren, vrouwen in zijden gewaden en zwaar gesluierd, statige grijsaards die op lange stokken steunen, derwischen met hooge bruine mutsen, en afzichtelijke bedelaars, een stoet van Negers, Arabieren, Turken, Perzen, zooals men slechts in Stamboel zien kan.

Langs de steil oploopende straat met vele winkels kom ik aan
 den Grooten Bazar. De makelaars lopen me achterna en trach-

ten me naar de antiquaren te tronen, die verlokkend op mooie dingen wijzen. De breede donkere ingang is nog gebleven, maar van het overdekte, geheimzinnige doolhof is niet veel meer over, slechts eenige overdekte straatjes geven nog een fraaien indruk van wat het eertijds was. Gelukkig is het middenstuk, de Béristân, de groote gewelfde zaal waar oude wapenen en kostbare stoffen werden verkocht, nog ongeschonden. Langs de breede vierkante kolommen loopen een soort van estraden, waarop oude Turken gehurkt de wolkjes rook voor zich uit blazen, die zij ophalen uit de lange kleurige slang van de borrelende narghilé's. Zij zitten op mooie tapijten te midden van een warboel van allerlei zaken, van paarlemoeren doozen en perzisch koperen vazen, kristallen kannen en kastjes met precieuse steenen; in de smalle hooge kasten die tegen de kolommen staan, liggen stapels zijden stoffen, wapens en bijouteriën, en tegen de zuilen hangen kostbare sabels en arabische geweren en rijkversierde dolken. Zoo zitten ze allen in de rondte van de groote zaal, die in halfduister is, en waar slechts een paar zonnestraaltjes over de zijden stoffen glijden. Aan de andere zijde van den ingestorten bazar is de straat waar de kleermakers wonen, en allerlei kleurige jassen en broeken hangen tegen de wanden, en daarnaast de straat der boekhandelaars, waar molla's en studenten snuffelen in arabische papieren. Hier dicht bij is de bibliotheek van een
 der groote moskeeën, daar heb ik onzen vriend v. V. bezocht.

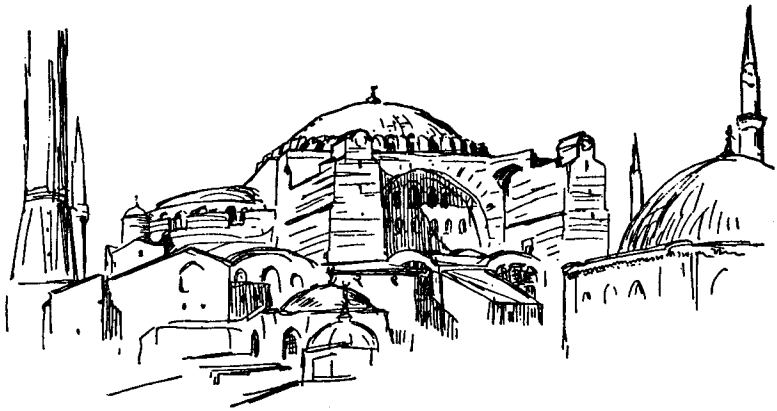

Ik vond hem zittende, te midden van een aantal Turken, in gele en in zwarte kaftans, die gehurkt op sofa's vreemde handschriften voor hem copieerden. Tegen de muren hingen groote kaarten, en er zaten oude muzelmannen met lange witte baarden, en groote schildpadden brillen op hun kromme neuzen, vreeselijk wijs te turen op wereldbollen, die op kleine tafels stonden, en om hen heen lagen stapels dikke boeken.
Dien eersten dag heb ik Stamboul afgeloopen en oude herinneringen weer opgehaald; kleine cafétjes bezocht, waar onder de gelapte en gescheurde zeilen nog dezelfde menschen zaten van vóor drie jaren, en langs de groote moskeeën gegaan, waar nog steeds de geloovigen zich zaten te wasschen voor de fonteintjes. Ik vond het prettig met mijn stok de zwermen grijze duiven op te jagen, die dan klapwiekend opvlogen en een heenkomen zochten op de kapiteelen der zuilen van het voorhof en op de kleine looden koepels. Ik ging door de nauwe straatjes waar onder kleurige zeilen, langs de muren allerlei waren liggen, en de kooplui linten en stoffen uitspreiden voor gesluierde vrouwen en negerinnen. In het gedempte licht, waar de zon met witte straaltjes door de openingen dringt, gaan veel kinderen en vrouwen, oude Turken rijden op rijkgetooide paarden, en ezels met groote manden met groenten worden voortgedreven door het geschreeuw van bruine jongens. In de stille zijstraatjes, in de schaduw van de overhangende huizen liggen de honden te slapen, en soms komen uit een der deuren een paar gesluierde wezens, die geruischloos voortgaan langs de zonnige muren. Op sommige plaatsen zijn
 kleine tuinen, waar sultans of voorname muzelmannen liggen

begraven. In de schaduw van groote zijgebouwen en cypressen staan de slanke marmeren zuiltjes met mooie vergulde inscripties, en dan weer blinkt het heldere marmer van een drinkfontein tusschen het roodgeverfde en vervallen hout van de huizen; achter de vergulde tralies klatert het water en op het marmer staan spreuken uit den Koran.

Ik kom langs de moskee van sultan Mehmed in het hartje van Stamboul. Op het groote plein, waar een karavaan kameelen uitreed in de schaduw van hooge platanen, krioelt het van kostumen; uit de groote donkere moskeepoort golft een stroom van geloovigen van de in de zon blakende trap af. Langzaam en statig, nog vervuld van het gebed, dalen ze van de marmeren treden; het wit van de tulbanden en de kleuren der kaftans schitteren in het zonlicht, en de rijkdom der kleuren doet zelfs bedelaars vorsten schijnen. Bij deze moskee en in de buurten daaromheen ziet men zelden een Europeaan. Het turksche leven is hier het best te bestudeeren, hier zijn ook vele bazars, waaronder vooral die van de zadelmakers interessant is; daar liggen prachtige paardentuigen en de zadels zijn er in alle soorten en kleuren van rood en goud, van geborduurde perzische stof, van zwart en zilver, groen, oranje, van fluweel, van zijde, er zijn er ook van pantervel en schapenvachten. Zooals overal in het Oosten zijn de winkels van één soort steeds bij elkander, zoo zijn er straten waar de schoenmakers wonen, en straten voor de pottenbakkers, de kunstdraaiers, de pijpenmakers, enz. Ieder dier bazars is even belangrijk om te zien, en uren kan men dwalen door de dalende en stijgende stegen van de groote stad, 't is telkens iets anders, en het verveelt nimmer.

Over de Groote Brug moest ik weer terug naar Pera, de zon was haast onder, de drie honderd meter lange brug lag al in het duister en de Turken haastten zich Stamboul te bereiken. Het stroomt me voorbij de lange stoet van kleuren, de rijen witte tulbanden en de waaiende gele en rose en zwarte kaftans. Ze gaan me voorbij de deftige molla's, de troepjes gesluierde vrouwen, de hand aan hand gaande studenten, de zwarte slaven en de negerinnen, de Perzen met de zwarte astrakan mutsen, de derwischen in het bruin, de Kaukasiërs met de lange gestreepte jassen en lange mouwen, de Arabieren met de kleurige hoofddoeken en gele muilen, en kinderen in zacht rose en wit, die er uitzien als stukjes suikergoed, de soldaten met de roode fez, sjouwers met zware pakken op hun rug,

beladen ezels, voorname heeren te paard, pacha's in equipages met escorten van ruiters, en achteraan hinken de ellendige bedelaars. Midden op de brug houd ik even stil, om te genieten van het prachtige panorama dat aan alle kanten óm mij is. Links en rechts van de brug ligt het groote silhouet van Stamboul; aan de uiterste punt, waar de zee van Marmora begint, ziet men de witte koepels en de zwarte cypressen van het oude Serail, daarachter de gelige koepels van de byzantijnsche Ste Irène, daarnaast de groote constructie van de Aya Sophia, iets verder de moskee van Achmed, en meer naar voren weer andere moskeeën en paleizen, en het heele heuvelachtige Stamboul langs rijzen op de hoogste punten de enorme moskeeën, en bij alle staan slanke minaretten. Op den Gouden Hoorn drijft een bosch van masten en tallooze kaïks en booten glijden langs de latijnsche schepen. Aan den overkant van Stamboul, staan de hooge huizen opgestapeld van Pera en Galata, en tot het einde van den Gouden Hoorn toe ziet men de stad zich uitstrekken. Op het hoogste punt is de lompe Ge-
 nueesche toren. Keer ik nu om, dan zie ik de huizen en koe-

pels doorloopen langs den breeden Bosporus, en zoo ver het oog reikt gaat die onmetelijke huizenreeks voort, en schijnt eindelijk samen te loopen met de steden van den overkant, met Scutari en Moda en Kadi-Keuy, daarachter liggen de bergen, en even nog ziet men in de verte tusschen Serail en de Aziatische kust de bergtoppen van de Prinseneilanden. De gansche stad lag in duister; door de grijze nevels blonk nog het gele licht van de ondergegane zon, de toppen der minaretten en de hoogste moskeeën waren nog met een geel licht overtogen en als paarlmoer blonken de ramen van sommige hooge gebouwen.

Er hangen doorgaans nevels 's avonds; en het meeste houd ik van Constantinopel als de fijne blauwe dampen de stad bedekken, dan worden de moskeeën nog grooter, dan verdwijnen de europeesche huizen, dan wordt het geheel iets anders, dan lijkt de stad te liggen in een betoovering, dan is het geen stad meer van de wereld, dan smelt het samen met de lucht en drijft het op het vlakke water als een fata morgana op de woestijn.

73 Vreemde stad! aan de lantaarns van de brug, waar altijd door

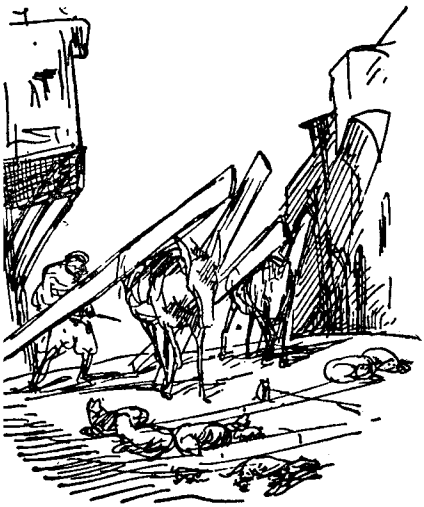

die duizenden menschen voorbijkomen, hingen van morgen drie lijken!

14 15 16 17 *22 Juni*

Gisteren avond heb ik weer dat Perzische feest gezien, waar ik je wel eens van gesproken heb, en ik ben nog vol van de afschuwelijke, maar tegelijk ook prachtige vertooningen, waarvan de indrukken nog in mijn hoofd omwoelen. 't Is het feest, het rouwfeest, ter nagedachtenis van Hussein, den kleinzoon van Mohammed. Dit feest heeft in ieder jaar eens plaats en wordt in geheel Perzië gevierd. In Stamboul is eene groote Perzische kolonie, en de plechtigheid heeft plaats in de karavanseraï waar de kooplui in tapijten hun magazijnen hebben. 't Was nog dag toen wij aankwamen, de attaché van de Perzische ambassade ontving ons vriendelijk, en we kregen goede plaatsen. We hadden den tijd alles op ons gemak op te nemen. In de rondte van het groote binnenplein zijn kleine winkeltjes en magazijnen en daarboven, achter de getraliede vensters en in de groote open bogen zitten vele gesluierde vrouwen, aan de boomen hangen zwarte vlaggen en zwarte lakens bedekken de muren, onder de groote zeilen die ver
 over het plein heensteken, hangen lichten van rood en wit

kristal, en in de takken der boomen en langs de huizen zijn vele lantaarns en lampen aangebracht. In het midden van het plein staan een aantal oude gebouwtjes, op de trappen zit het vol oosterlingen en tegen de muren staan zij opgedrongen. In de winkeltjes achter de tralies, zitten op mooie tapijten voorname Perzen gehurkt, en uit den ingang komen voortdurend weer menschen. Wij hadden nog niet lang gezeten, toen uit een der poorten van het plein het geluid opklonk van de trommen en bekkens en van de snerpende fluiten, en langzaam aan zagen we over de hoofden heen de schommelende hooge vaandels naderkomen.

75 Voorop werden lange stokken gedragen, waar omheen Perzi-

sche shawls gewonden waren, bovenaan onder een dikke kleurige rozet, zwiepten aan een krommen zilveren band trossen linten, en te midden van een dubbele rij van vaandels gingen een aantal priesters, met sombere fanatieke koppen; lange bruine en zwarte mantels hingen in zware plooien om hun lichaam, zij droegen dikke groene tulbanden en hooge mutsen van astrakan. De vaandels waren alle verschillend, meest driehoekig; boven aan de stokken waren handen van zilver en goud, de uitgespreide vingers wezen naar boven; op andere weer stonden halve manen, er waren groene vaandels met oranje leeuwen en zwarte met witte arabische letters, en groene met gele randen en ornamenten, en er waren witte en gele, en blauwe; achter die vaandels kwamen de muzikanten met de trommen en fluiten, allen droegen het Perzisch costuum, de astrakan muts, zwarten kaftan, donkerblauw onderkleed en witten gordel. De muziek was eentonig, maar aangenaam en paste volkomen bij de geheimzinnige vertooning. Tusschen nog meer vaandels kwamen de paarden, mooie arabische dieren, ieder paard werd door twee mannen, met breeden shawl over den schouder, bij den kop gehouden. Op de

roode met rijke ornamenten versierde schabrakken, die tot over den staart hingen, waren geciseleerde schilden bevestigd en twee lange kromme zwaarden staken kruiselings naar boven. Over de nekken hingen kleurige stoffen als een net in elkaar gebonden, en de koppen waren bedekt met roze tulle. Zóo gingen er drie. Het vierde paard was bekleed met zwarte stof en daarop zat een klein meisje geheel in 't zwart met een kapje op, in de hand droeg zij een klein scherp mes, naast het paard liepen vier eveneens in zwart gekleede mannen, die gouden bijlen droegen.

Op het volgende paard zat ook een meisje, maar deze had een kaalgeschoren plek op het hoofd en zij hield ook een mes omklemd, en zij zwaaide er mee en zij haalde het scherpe lemmet over het kaalgeschoren hoofd, en dunne straaltjes bloed vloeiden over haar voorhoofd en bespatten het witte kostuumpje, en daarachter reed er nog een, maar wat ouder, en zij schreeuwde luid, en zwaaide met een kort breed mes, en bij iederen zwaai raakte zij haar hoofd, dat geheel rood zag en het bloed vloeide, vloeide, en het witte dekkleed van het paard waar zij op zat, werd er mee doortrokken!

77 't Was afschuwelijk en aangrijpend, 't was afstootend en toch

moest men er naar kijken, tóch kon ik mijn oogen niet afwenden van dat vreeselijke schouwspel.
Maar het was nog niet alles, er kwam nog meer. Achter die rijk getuigde paarden en die bloedende kinderen gingen een twintigtal mannen, de zwarte kleeren waren van achteren opengereten en lieten de breede vleezige ruggen zien. Zij liepen achteruit en in een kring, in hun rechterhand zwaaiden zij een soort van knoet, een staaf waaraan een tros ijzeren kettingen hing en hiermee sloegen zij zich met alle kracht op het ontbloote lichaam.
Tusschen het rinkelen van de kettingen hoorde men een vreemd geluid, een regelmatig gedreun, een geluid, het best te vergelijken bij het gelijk neerzetten van een aantal geweren, het waren de rouwbedrijvers die zich weenend sloegen op de naakte borsten; de kleeren opengescheurd, de armen lang uitgestrekt, bogen zij achterover en lieten de vlakke hand met kracht neerkomen op de naakte huid, en zij deden het met een kracht en een passie, die ijzen deed, het vleesch was rood en beursch geslagen. Zij werden gevolgd door een menigte mannen van allerlei leeftijd, jongens en grijsaards, en allen sloegen gelijkmatig op de bloote borst. Na hen kwam het ergste, omdat ik wist wat er later in den avond volgen zou; het waren de martelaren, die zich zouden verwonden tot ze dropen van bloed. Zij liepen achter elkander in twee rijen, iedere rij was meer dan vijftig man. Om hun hoofden waren witte doeken gewonden, enkelen droegen roode mutsen, de naakte armen staken uit de lange witte hemden, en ieder droeg een lang, breed zwaard . . .
De gansche stoet verdwijnt in een der poorten, alleen zij die op de borsten sloegen, blijven; soms brengt een priester met zangerige stem het lijden van Hussein in herinnering, dan barsten zij allen uit in tranen, dan hoort men het ingehouden snikken, en dan plotseling gaan de armen omhoog en vallen als mokers op de roode zwoegende borsten . . .
't Is langzamerhand donker geworden, de kaarsen in de kristallen kronen worden ontstoken, de lantaarns in de boomen en langs de huizen branden nu, tegen het rouwfloers staan in vlammende letters vrome spreuken, op de hoeken der pleinen branden groote flambouwen. Boven de steenen koepels, in het lichte blauw van den schemer staat de maan.
Na eenigen tijd, de vuren verspreiden reeds een fantastisch
 licht en werpen trillende schaduwen over de huizen, klinkt de

muziek opnieuw en komen de vaandels weer aan, langzaam komen ze nader, op en neer bewogen door de dragers, de gouden handjes fonkelen tegen het blauw der lucht. Achter de voorste paarden schommelt een draagstoel met zijden lappen bedekt, en te midden van de eentonig zingende mannen rijden weer de kleine kinderen voorbij, de blinkende messen glijden neer langs de slapen, en met lange smalle straaltjes loopt het bloed naar omlaag over de gezichtjes en zij likken het weg van hun lippen. Ook zie ik een grijsaard met een meisje op den arm, niet ouder dan drie jaar, en dit kind zwaaide ook al met een breed scherp mes! en dan komen weer de martelaren, en men hoort het kletterend geluid van de ijzeren knoeten, die bonzend neervallen op de roodgestreepte ruggen, en daar komen weer de huilende en snikkende mannen, en hoor ik weer dat doffe geluid. En alles is fantastischer geworden en woester, de vuren werpen een vreemd licht op de fanatieke gezichten, en spookachtiger nog doen de groote flambouwen die meegedragen worden in den stoet, en er gaan twee rijen kleine jongens, in zwart en met astrakan mutsen, ieder draagt een kristallen lantaarn waar een kaars in brandt en er gaan mannen met groote Japansche lantaarns van wit papier, men
 zingt een klagend lied, en de kleine jongens galmen met hooge

stemmen het vreemde refrein. In het flikkerende licht der flambouwen zie ik het fonkelen van zwaarden, die op en neer bewogen worden, en dezelfde troep in de witte hemden komt weer aan.

Nu dragen zij geen mutsen meer, nu zijn die hemden niet meer wit. De kaalgeschoren schedels zijn rood van het bloed, het vloeit langs hun verwrongen gezichten en over hun oogen die schitteren in extase, het vloeit ook over hun schouders en borsten, en het zuigt in, met breede vlekken, in de witte hemden. Uit hunne monden klinkt het: Hús-sein! Hús-sein!! de lijven slingeren heen en weder; de naakte armen en de breede zwaarden rijzen en dalen, iedere slag is een nieuwe bloedstroom; langzaam, langzaam gaan zij voorbij, het is spookachtig verlicht door de walmende flambouwen, en Hús-sein! Hús-sein! klinkt het aldoor, en al maar rijzen die flikkerende zwaarden en vallen op de bloedige schedels met dof gedreun, langzaam verdwijnen zij in de donkere poorten en over het plein hangt een lucht van bloed . . .

Ik verbeeld me den zoeten smaak van bloed te proeven op mijn tong, ik kijk om me heen; naast mij is een Engelschman flauw gevallen, daarentegen kijken eenige dames met belangstelling naar alles wat er gebeurt. De Perzische toeschouwers zijn geheel onder den indruk, de meeste houden zakdoeken voor hun oogen, en men hoort ze snikken, andere slaan in gedachten zachtjes met de vlakke hand op hun borst.

Maar na korten tijd begint het weer opnieuw. De zwierende vaandels komen weer, en de snerpende vreemde muziek en de rijk getuigde paarden en de kinderen die nog altijd met de messen zwaaien en de zingende jongens, weer klinkt dat vreemde geluid van de neerkomende ijzeren knoeten en het doffe geklop op de borsten en weer gaat die bloedige stoet voorbij en zie ik de sabels neerkomen op de roode schedels en het bloed druipen over de witte gewaden; ik vind het walgelijk, maar toch prachtig, het schilderachtige, de rijkdom van kleur, het rembrandtieke geeft me de kracht er naar te kijken, en het zelfs aan te zien zonder eenige ontroering.

Langzamerhand neemt het feest een einde. Ik volg den stroom van kleurige kostumen, die door de groote poorten dringt. Een enkele flambouw werpt een rossig licht op de gewelfde zoldering, en door een diep donker, meegevoerd door het gedrang, kom ik op straat, en spoed ik mij voort langs de hooge muren.

Wat een contrast! daar binnen de volte en de rossige gloed der flambouwen, het gezang, de muziek en het . . . bloed! en hier buiten de stille straten, waar het koele maanlicht langs de oostersche huizen glijdt, hier is het doodstil, een enkele figuur sluipt in de donkere schaduwen, de honden liggen te slapen, tegen elkaar gedrongen, de koepels van de moskeeën blinken in het schoone licht, en slank en wit verrijzen de minaretten in de diepe met sterren bezaaide lucht.

Ik ken niets genoeglijkers dan een kopje mokka te slorpen in een turksch koffiehuis, daar te zitten onder een dak van fijn groen, of in de schaduw van de groote blâren van een ouden plataan, en te kijken naar het fijne straaltje water dat trillend omhoog spuit uit een marmeren kom. Alles is ingericht op luiheid. Wat een leven hebben die Turken! 's Morgens na het eerste gebed wandelen zij kalmpjes aan, hier en daar een praatje makend met een koopman die zijn winkel opent, naar een koffiehuis, doen hun sloffen uit, trekken de beenen op, hurken makkelijk neer op de breede sofa's, laten zich een narghilé brengen, en halen met welgevallen den rook op uit het borrelende water dat in de pijpen is; zoo blijven zij zitten tot de muezzim de geloovigen oproepen tot het middaggebed. Dan staan zij langzaam op en kuieren naar de naastbijzijnde moskee, gaan naar de fontein in de voorhal, stroopen de mouwen van hun kaftan hoog op, en gaan zich wasschen volgens de voorschriften van den profeet. Willen zij nog een goede daad verrichten vóór zij hunne gebeden gaan opzenden

tot Allah, dan koopen zijn voor een stuiver graantjes, en strooien die rond onder de honderden duiven die door de galerijen vliegen. Is het gebed afgeloopen, dat soms tamelijk lang duurt, dan wandelen de heeren naar een restaurant, trakteeren zich daar op pilaw, of schapenkoppen en wat zoetigheid, gaan weer terug naar het koffiehuis om een pijp te rooken, en blijven daar den ganschen middag zitten nadenken over het harde bestaan van een mensch. En dan komt weer het derde gebed en waarlijk, zij hebben het zeer druk. Waar ze van leven is een raadsel, het heele Oosten rookt pijpen, zit op sofa's en bidt in moskeeën, onverschillig wat zij zijn, winkeliers, ambtenaars of wat ook, immer zitten zij makkelijk neergehurkt. 't Vuile werk doen de Christenen, de Europeanen. En zij hebben van hun standpunt gelijk, de natuur werkt het in de hand. Waarom zou men loopen in de heete zon, staan die prachtige boomen er niet, om onder hun schaduw te rusten, is de tabak er niet om gerookt te worden en zijn de Christenen er niet om te werken? Zij zelven hebben niets noodig, een handvol rijst, wat vruchten en wat koffie, meer eischen zij niet. 't Is hun schuld niet, dat de Europeanen zich in het zweet werken om wat geld bij elkaar te schrapen, aan hen is tóch de toekomst; beloofde Mohammed hun niet het paradijs waar zij zullen zitten in prachtige kleeren met schoone vrouwen, in tuinen waar de fijnste vruchten aan de boomen hangen en fonteinen koelte geven? Gelukkige menschen! ik kan hen soms benijden, en dan, ik zou ook wel eens rond willen loopen in zoo'n mooien kaftan en slenteren door de zuilengangen, en mijmeren op zachte kussens, zoo willen leven zonder denken, zonder toekomst, zonder eerzucht; maar wij kunnen dat niet, wij zijn van een ander maaksel.

Een toerist met oostersche neigingen zou niet veel zien van Constantinopel; in plaats van zitten moet men loopen, veel loopen, om een indruk te krijgen en al het moois te zien van de ontzachelijke stad, of liever van de vele steden, waaruit zij bestaat. Aan den overkant van den Bosporus ligt Scutari, een echt turksche plaats, waar weinig Europeanen komen, en het heeft een eenigszins ander type dan Stamboul. De moskeeën zijn er niet zoo groot, maar zeer mooi, vooral van buiten, en er is een aardige bazar, smal en hoog met een zoldering van planken, waar de zon met smalle straaltjes door de naden dringt. In de straten zijn groote open winkels, waar veel in te kijken valt.

 Je ziet de bakkers het brood uit den oven halen en het graan

malen tusschen steenen, je ziet koperslagers kannen gloeiend uit het vuur in een put met water steken, allerlei bedrijven worden in die winkels uitgeoefend. Voor de slachterijen, waar magere schapen opengespalkt hangen, zitten jongens met vloeipapieren pluimen, waar ze de vliegen mee wegjagen van het vleesch, en voor een restaurant worden rijen schapenkoppen aan een spit geregen, gebraden boven een vuurtje; het vet druipt op de gloeiende kolen, en geeft een ondragelijken stank. Er zijn ook veel straten waar niemand loopt, waar je alleen stemmen hoort achter de tralies der harems, waar de zon broeit op de gepleisterde muren, en waar in de schaduw van de houten overhangende balken, luie honden languit liggen tusschen de groote keien.

Een enkele maal klinkt de ijzeren klopper op een der deuren en verdwijnen geheimzinnig eenige gesluierde vrouwen in den zonnigen muur. Bij Scutari is de groote begraafplaats, die van dáaraf loopt tot Kadi-Keuy. Zij is de mooiste en de uitgestrektste van de groote stad. 't Is een groot woud van enkel cypressen, hooge boomen met grijze gerimpelde stammen, en donker dik groen. Middendoor loopt een breede hobbelige weg en aan weerszijden, iets hooger, ligt het bosch waar duizenden en duizenden marmeren kolommen en steenen evenveel doode muzelmannen vertegenwoordigen, en de tulbanden die in den steen zijn uitgebeiteld verhoogen nog de illusie, alsof een oostersch leger daar plotseling versteend is. Vele zijn door den tijd verbrokkeld en met mos begroeid, maar ook vele zijn er, waar het witte marmer nog helder blinkt en het goud der arabische opschriften nog frisch is. Sommige hebben in plaats van een tulband een roode fez, en soms zijn de steenen rose of blauw of groen geschilderd. Hier en daar zitten in een kring een aantal vrouwen om een graf heen, maar overi-

 gens zijn er weinig menschen en heerscht er een volkomen stil-

te, indrukwekkend door de majestueuse boomen, waar maar weinig zon doorheendringt. Soms staan de boomen wat verder van elkander en ziet men een reep van de blauwe zee of de koepels van een moskee. Er is hier niets van het lugubere van onze begraafplaatsen, waar knekelhuizen, doodskoppen en zandloopers je bang maken, hier is het heel wat anders, hier is het een genot te loopen, het schijnen eer tuinen van vermaak; de Turken houden hier picnics of maken er wandelritjes. Gewoonlijk liggen de begraafplaatsen op de toppen der heuvels, en heeft men er verrukkelijke uitzichten op de zee en de stad.

't Is vandaag Vrijdag, dat wil zeggen dat het Zondag is. De Sultan gaat bidden in een der moskeeën, en er is heel wat drukte op de weg van Stamboel naar Jildiz, want hier komen
 de soldaten voorbij, die naar de wekelijksche parade gaan, die

de Sultan inspecteert. Ik heb ze zien voorbijtrekken op de brug en voor de moskee Validi. Dat is zeer interessant, want de groote moskeetrap zit dan vol met allerlei kleurige kerels, leegloopers en bedelaars, een hooge stapel menschen, die er al uren zitten, om een goede plaats te hebben.

Uit een groote poort, opzij van dien trap, komen de troepen. Ik zag juist de regimenten cavalerie, gedeeltelijk op witte en gedeeltelijk op bruine paarden. Zij reden twee aan twee, en hoewel de kostumen lang zoo schitterend niet zijn, als die in Rusland, maakten de ruiters met de lansen waaraan bloedroode vanen wapperden, toch een mooien indruk, vooral door den kleurigen achtergrond van het volk en de witte muren en de marmeren zuilen van den tempel. Ik hoorde ook weer de Hamidié-marsch, die echt turksche muziek. Waarom heeft nog niemand die wijs naar ons overgebracht? Hoewel leek, geloof ik toch zeker dat zij succes zou hebben, tenminste telkens als ik haar weer hoor, frappeert me weer de mooie melodie, die geheel apart staat in de bekende militaire marschen. 't Is ook Vrijdags dat de harems naar buiten gaan, naar de publieke tuinen.

Zeer gezocht zijn de zoogenaamde Zoete Wateren van Azië en Fener-Batchi. 't Eerste ligt aan den Bosporus, aan de aziatische kust. Langs het water, naast een bevallig paleis, is een groot grasveld, omringd met mooie boomen, en vooraan staat een groep oude, weelderige platanen. Zij overschaduwen een breed terras, waar in het midden een fontein staat, een zeer mooi gebouwtje, van wit marmer met ornamenten en opschriften van goud. Het draagt een looden dak met elegante koepels. Op dit terras zitten vele vrouwen op kleurige tapijten, de meeste zitten stil, maar vele ook snoepen loukoum en rooken cigaretten. Er loopt verder op een riviertje, het zoete water, waar het hier eigentlijk om te doen is, daar varen vele bootjes in, met gesluierde vrouwen, en met kinderlijk genoegen kijken ze om zich heen; aan de kanten zitten Turken bedaard te rooken, en daar de muzelman zich nooit te buiten gaat, geniet hier ieder voor zich zelf, hetzij met een kopje koffie, of met een pijp, maar van luidruchtig vermaak geen spoor. Verbeeld je ook eens, een Turk op een schommel of een harem aan het wippen! Maar toch, ik zag er één op een fiets! O Allah!

Toch komen hier niet de mooiste vrouwen; - wil men de oda-
85 lisken en favorieten zien, die we ons voorstellen uit de ooster-

sche verhalen, dan moet men naar Fener-Batchi gaan. Daar komen de rijke harems, wel rijden zij in europeesche landauers, maar zij zijn er toch niet minder bezienswaardig om, wel dragen zij sluiers, maar de mooisten dragen ze zoó dun, dat men het gezicht zeer goed zien kan, ja zelfs flatteert het haar zeer, en de minder mooie: wel, laten die zich sluieren zoo veel zij willen. Het veld waar zij rijden steekt ver vooruit in de zee van Marmora, 't is een soort van landtong.
Er staan enorme boomen, cypressen en platanen, en aan alle zijden ziet men uit op de zee, aan den horizont liggen Stamboul en Pera en meer naar links de puntige rotsen van de Prinsen-eilanden. Ik heb er heel mooie vrouwen gezien, cirkassische met rood haar en zwarte wenkbrauwen, turksche met ronde gezichten en groote oogen, vrouwen uit allerlei oostersche landen, blanke, bruine en zwarte. Zij rijden aldoor in de rondte, langs de effendie's, die op kleine stoeltjes onder de boomen zitten.
Maar het voornaamste tochtje is naar de Zoete Wateren van Europa, geheel aan de andere zijde der stad, aan het einde van den Gouden Hoorn. Hier loopt een riviertje door een lang smal dal, dat ingesloten is door rotsige heuvels. In de schaduw der boomen, langs het water, zijn veel cafés waar oostersche muziek gemaakt wordt. Op het gras zitten vele harems op kleurige tapijten. Zigeunerinnen met mooie witte tanden en mooie oogen zingen schuine liedjes, er zijn goochelaars met vreemde mutsen op, aardige kinderen verkoopen groote ruikers bloemen en op het water glijden de talrijke schuitjes voorbij met gesluierde vrouwen.
Vrijdags kan men ook den dienst bijwonen van de dansende derwischen, en de vorige week ben ik er eens gaan kijken. De moskee ligt in Pera, en als men uit de drukke Europeesche winkelstraat door de marmeren poort binnenkomt, is men in eens in het volle Oosten; te midden van een kerkhof en een aardig pleintje staat de moskee, een vierkant houten gebouw. Van binnen is zij heel eenvoudig. De toeschouwers zitten neergehurkt achter een lage lambrizeering, die in het midden der zaal een gladden houten vloer openlaat. Over den ingang is de gebeeldhouwde nis, die de richting van Mekka aanwijst. In de rondte loopt een galerij, die getralied is en waar de vrouwen zitten, door de ramen ziet men den blauwen Bosporus en de kust van Azië.
 Een voor een kwamen de derwischen binnen. Zij waren

blootvoets, droegen hooge puntige bruine mutsen en waren gehuld in zwarte mantels met lange mouwen, die in ruime plooien over de schouders hingen.
Na een lange buiging voor het altaar nam ieder een plaats in tegen het hekje en bleef daar met gesloten oogen en gebogen hoofd onbewegelijk staan.
Eerst toen de priester binnenkwam en plaats genomen had voor het altaar op een rood geverfd schapenvel, gingen allen zitten. Toen klonk er een eentonig-trillend gezang, dat eenige minuten aanhield, terwijl de derwischen in gebed verzonken, het lichaam ver voorover bogen. Plotseling hield het gezang op en hoorde men een fluit bespelen, maar zoo zacht, dat het klonk alsof het op een grooten afstand was, soms was het bijna onhoorbaar, maar dan klonk het in eens op, en vielen de doffe slagen van tambourijnen in, en een voor een stonden de derwischen op en schoven langzaam en statig naar den priester. Deze keerde zich deftig om en maakte een buiging voor den derwisch die achter hem was, en die eveneens een diepe buiging maakte, dan keerde hij zich om en wandelde in gepeins verzonken, uiterst langzaam verder, de tweede schoof nu in twee lange passen langs het altaar, maar zoodanig, dat hij weer van aangezicht tot aangezicht stond met den derde. Beiden bogen weer diep, zoodat de hooge mutsen den grond haast raakten; dan keerde de voorste zich weer om en volgde langzaam den eerste. Zoo gingen allen achter elkander, telkens buigend, totdat zij driemaal de zaal in de rondte waren geweest. Je kunt je niet voorstellen hoe statig en ernstig het ging; aan het hof van een Lodewijk had men het niet verbeterd. Toen ieder weer op zijn plaats was stonden zij nog eenige oogenblikken in gedachten, maar dàn in eens wierpen zij de zwarte mantels af, en stonden allen in helder witte rokken, de armen gingen omhoog, zij spreidden ze wijd uit, de handen naar beneden gebogen, langzaam draaiden ze van hun plaatsen, de een na den ander. De witte rokken golfden op en neer, en hoe sneller zij gingen, des te meer spreidde de dunne stof zich uit. De oogen gesloten, het hoofd schuin naar achter gebogen, draaiden zij steeds sneller in de rondte als automaten. Van de galerij klonken de eentonige slagen op de gespannen tambourijnen, en het snerpende fluitje accompagneerde het vreemde gezang.

Zag ik de vorige week de dansende derwischen, nu heb ik
 de huilende gezien en de ceremonieele dienst van deze secte

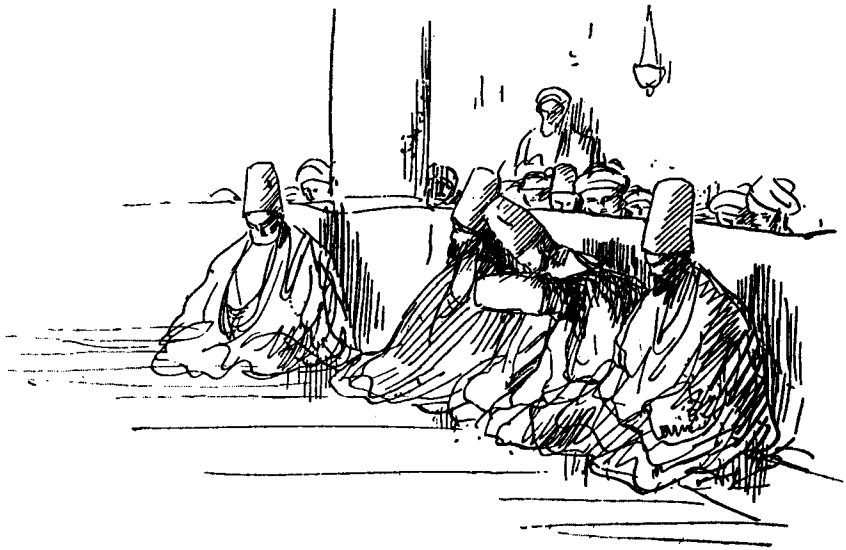

is wel een der belangrijkste dingen die men in Constantinopel zien kan. Wij kwamen er niet zoo makkelijk, want het klooster ligt te midden van Kasim-Bacha, een wijk waar de straten zoo vreemd door elkaar loopen, dat men er spoedig verdwalen kan en dit gebeurt dan ook gauw genoeg.

't Was gloeiend heet, en met moeite sleepten we ons voort over de groote puntige keien en de verbrokkelde trappen der nauwe stegen. Er was geen levende ziel te bekennen, en de kromgetrokken en scheeve houten huizen schenen te bezwijken onder de gloeiende zon. Hier en daar lag een naar adem hijgende hond en een enkelen keer zagen we een paar naakte kinderen rollen in het stof. Soms klapte, met een harden slag, een deur dicht waar wij voorbijkwamen, en konden we nog net even de ongesluierde vrouwen zien, die binnen op den grond gehurkt zaten. Dikwijls liepen we in een doodloopende steeg en hoorden we hoe men ons uitlachte achter de dichte houten tralievensters der kleine harems. Eindelijk vonden we een jongen, die bereid was, tegen vergoeding van een bakschisch, ons te brengen naar het derwischenklooster. We hadden nog heel wat steile straten te beklimmen en weer af te dalen, voor wij er aankwamen.

89 De tekké is een onregelmatig houten gebouw en ligt in een

grooten weelderigen tuin. Een derwisch liet ons binnen en bracht ons langs een vervallen houten trap, door een aantal vertrekken met witte wanden en sofa's, in een kleine kamer, waar eenige Turken zaten neergehurkt op een matras. Wij deden eveneens, men bracht ons koffie en welbehagelijk genoten we van de koelte die zoo nu en dan door het open venster naar binnen woei. Voor het raam wiegden de blaren van een moerbeiboom en door het weelderige groen van den tuin zag men in de verte de opgestapelde hooge huizen van Pera, rose en wit, blakerend in de felle zon. 't Kamertje was zeer eenvoudig; behalve de sofa's was er geen enkel meubel, tegen de witte wanden hingen eenige mooi geschreven koranspreuken in lijstjes achter glas. Door de open deur zag men in een ander vertrek, waar een groot tralievenster was en daar doorheen, in een sombere ruimte, kon men een paar zwarte katafalken zien staan, waarschijnlijk graven van sheiks, want bovenop stonden enorme tulbanden met roode doeken omwonden. Vóor de kisten stonden dikke kaarsen in koperen kandelabers, en op den grond lagen korans op tafeltjes van paarlemoer. Zoo nu en dan kwam een Turk binnen, die groetend neerhurkte en dan zwijgend zitten bleef tegen den muur;
 langs de open deur zweefde soms een kleurige kaftan voorbij.

We zaten daar ongeveer een uur, en waren al geheel in een oostersche stemming gekomen, toen dezelfde derwisch, die ons binnen had gebracht, ons vragen kwam hem te volgen. Hij bracht ons op een kleine galerij, waar de zoldering zoo laag was, dat ik mijn hoofd haast stootte en op een stoffige, vermolmde bank, achter een laag hekje, konden we plaats nemen. We keken in een langwerpig vierkante zaal, die aan den anderen kant was afgesloten door een dubbele reeks van houten tralievensters met kleine gaatjes; een viertal ramen gaf uitzicht op den groenen tuin. Tegen de smalle kolommen stonden lange, opgerolde vaandels, waarvan de arabische opschriften en de kleuren haast onzichtbaar waren door het vuil dat er op lag, terwijl aan de mooi bewerkte vergulde knoppen dikke spinraggen en lange stofdraden hingen; even vervuild waren de talrijke tambourijnen en bekkens, die in rijen langs de muren waren opgehangen, maar ondanks het vervallene of wellicht juist daardoor, gaf het geheele intérieur een schilderachtigen indruk, nog verhoogd door de frissche kleuren der krullige schapenvachten, die in de rondte op den gladden vloer waren uitgespreid. Rechts van een groote nis met roodgeverfde kolommen en rondom volgehangen met spreuken in lijstjes, in het halfdonker, hing een collectie mooie oostersche wapens, bijlen, knotsen en hellebaarden, en voor de nis, die de richting van Mekka aanduidde, lag een aantal roodgeverfde schapenvellen en een groote leeuwenhuid, waarvan de lange staart recht naar voren stak. Behalve de kleine lampjes die tegen de kolommen hingen, was er nog een ijzeren roodgeverfde kroon, die in het midden der zaal gehangen was en waaraan kleine peervormige glaasjes glommen. Achter de tralievensters zaten een massa vrouwen; zien konden we ze niet, maar we hoorden het drukke gekakel en geschuifel en het ritselen van hun zijden kleeren en we hoorden er kinderen huilen en stil sussen. 't Kwam me voor, dat zij er zeer benauwd moesten zitten, want ruimte om te staan scheen er niet te wezen. 't Deed denken aan kooien met beesten en men zou haast lust krijgen klontjes suiker door de gaatjes der traliën te duwen. Maar al konden wij ze niet zien, zooveel te beter zagen ze ons en ik denk wel, dat we door die harems ongezouten over den hekel zijn gehaald.

Wij zaten nog niet lang, toen vier derwischen binnen kwamen, drie grijsaards en een neger; zij droegen kaftans in ver-
91 schillende kleuren, maar hadden ieder een gele muts op het

hoofd, met een rooden doek daarom gebonden. Zij liepen door tot voor de nis (de mirhab) en namen ieder een der roode doeken die daar hingen, kusten die, en wierpen ze over den schouder. Toen zongen zij met diepe stemmen een kort gebed, dat statig door de ruimte klonk, en achteruit loopende verdwenen zij weder in de deuropening waaruit zij gekomen waren. Maar spoedig kwamen zij weer terug, met vele anderen nu, en gingen staan tegen den witgepleisterden achterwand; voor een tralieraam dat ik nog niet gezien had, ontstak de Imam den wierook die in een koper bakje lag, en terwijl de blauwe wolkjes langzaam omlaag kronkelden, zongen allen een eentonig lied, en er kwamen nog veel meer mannen binnen, maar niet allen waren derwischen. Na dit gezang ging de Imam naar de mirhab en knielde daar neder, terwijl alle aanwezigen in vier lange rijen achter hem 't zelfde deden, en terwijl eenigen met trillende stemmen zongen, verrichtten zij het ingewikkelde gebed, dat door den profeet voorgeschreven is. Ik herinner mij niet goed meer in welke volgorde het zingen en bidden werd afgehandeld, maar telkens gebeurde er iets anders, dàn zaten ze in een kring, dàn stonden ze weer en dàn zong men aan de eene zijde der zaal en dàn weer aan de andere. Zij zongen de eerste hoofdstukken uit den Koran, en ook de honderd namen van Allah. Maar het duurde heel lang vóor de eigenlijke plechtigheid begon, want dit was alles nog maar voorspel. Eindelijk gingen allen zitten op de schapenvellen, en bleef de middenruimte leeg. De derwischen, die aan hun rood omwoelde mutsen herkenbaar waren, liepen naar den achterwand en gingen daar in een rij staan, met hun rug tegen den bepleisterden muur. Zij werden zwak verlicht door de ramen tegenover hen; en de mooie gekleurde kaftans, de witte hemden en de bruine koppen smolten samen met het vervuilde wit en het roodgeverfde hout van den wand. Zij hielden de rechterhand tegen de maagstreek gedrukt en terwijl zij begonnen te zingen, trokken zij hun voeten beurtelings op, zoodat zij van links naar rechts, heen en weer bewogen. Zij zongen een eentonige wijs, waarin het woord Allah telkens te hooren was. Dit duurde heel lang, misschien een half uur, toen werden de bewegingen sneller, nu bogen zij ook het lijf met een ruk ver voorover, nu zongen zij ook woester. Sommigen kregen iets van een extase over zich, hun oogen schenen niet meer te kijken maar te staren in een ledig.

 Een derwisch nam hen de tulbanden van het hoofd, zoodat

het witte mutsje zichtbaar werd dat zij er onder droegen. Sommigen wierpen hun kaftans uit, en immer sneller gingen de lijven op en neer, de borsten begonnen te zwoegen, zij zongen niet meer, maar de geluiden kwamen uit hun keel als uit een blaasbalg.

Uit de biddende toeschouwers treedt een soldaat naar voren; met vreemdkijkende oogen loopt hij naar de vreemde groep, kust de hand van den Imam die in het midden staat, en voegt zich bij de rij, en er komen er meer, de een na den ander scharen zij zich bij de loeiende fanatieken en zij slingeren mee met hoofden en lijven, en zij bewegen de beenen op de maat van de anderen, en immer heescher en rauwer worden de kreten, het lijkt het gebrul van wilde dieren. De biddende Turken in de zaal wiegen zachtjes met het lijf op de maat van den woesten zang.

Met een schok houdt het gebrul in eens op, en staan zij onbeweeglijk stil. De Imam treedt nu naar voren, naar de voorhal, en knielt daar neder op de kleurige vachten met het hoofd op den grond gedrukt. Een jongen die in het midden der zaal gehurkt zit, begint te zingen met een welluidende stem, anderen vallen in, en de een na den ander der derwischen, vangt weer aan het eentonige lied te zingen, en langzamerhand beginnen zij weer op de beenen te wiegen, en het lijf voorover te buigen, totdat zich weer 't zelfde tooneel herhaalt van zooeven. Steeds meer nieuwen uit de zaal voegen zich bij hen, een oude officier tracht met moeite zijn strammen rug te buigen, een heer in demi-saison brult haast nog harder dan de anderen. Een derwisch, die tot nu toe gezeten had, staat langzaam op, buigt voor de mirhab, en loopt met gekruiste armen statig naar het midden der zaal en begint langzaam in de rondte te draaien op den gladden vloer; dan spreidt hij zijn armen uit, houdt het hoofd achterover, en de oogen gesloten, trekt het eene been op en draait dan op het andere als een tol in de rondte, zoodat zijn rok als een cirkel om hem uitwaait. Maar terwijl die derwisch daar draait en achter hem de anderen voortgaan met het woeste gebrul en onvermoeide heen en weer geslinger, gebeurt er voor de mirhab iets wat ons met verbazing vervult. Wij zien een man languit op den grond liggen, bij het hoofd en de voeten vastgehouden door twee anderen, en naast hem staat de Imam, die hem met den voet op borst en dijen trapt, dan staat hij op en kust de hand van den priester en gaat dan buigende heen, en een tweede

gaat liggen, en een derde, en allen krijgen den voet op hun ruggen of borsten. De Imam heeft den geest gekregen en geneest de zieken! Nooit vergeet ik dit schouwspel. Tegen de donkere fond van de nis, stond de lange figuur in kalme waardigheid, het witte kleed, met wijde mouwen, dat tot de voeten reikte, hing in zware plooien van zijn hoekige schouders, het bleeke, sympathieke gelaat was omgeven door een vollen, eenigszins puntigen zwarten baard, en onder de gele muts die hij droeg, kwamen de zwarte lokken te voorschijn. Met iets vreemds in zijn oogen luisterde hij naar de zieken die hem hunne kwalen noemden. Den een blies hij in het gezicht, bij den ander streek hij met de vlakke hand over het zieke lichaamsdeel, anderen weer liet hij neerleggen op den grond en drukte hem met den voet, en de zieken kusten zijne handen en bogen voor hem neder. En er kwamen kinderen, dezelfde waarschijnlijk die wij hadden hooren schreeuwen en huilen van achter de tralievensters; de kleinsten zaten op den arm van hun vader, de grooten stonden om hem heen, en hij legde zijn hand op hunne hoofden, en hij blies op de bruine gezichtjes, en sommigen werden neergelegd op de schapenvellen, en hij streek met den voet over de kleine lichaampjes. 't Was niet belachelijk, 't was geen vertooning, maar wel degelijk geloofden allen in den wonderman. Wij zagen niet meer de draaiende en huilende derwischen, wij hadden alleen oog voor die oostersche groep, en wij dachten, alle drie, aan Christus die de zieken genas, dezelfde figuren, dezelfde kostumen, dezelfde handeling, en de compositie en de kleurenpracht, het licht en de schaduwen, maakten het tot levend geworden ets van Rembrandt.

Toen wij buiten kwamen en kort daarna weer in de drukke straat liepen, waar elegante dames en fatterige Levantijnen op de trottoirs flaneerden, langs de Europeesche winkels en koffiehuizen, konden wij ons haast niet voorstellen, dat, wat wij zooeven gezien hadden, wel werkelijkheid was. Constantinopel is de stad der verrassingen; je kunt zitten in een theater, waar de modernste opera's worden opgevoerd, en op twintig passen daarvandaan leeft men tien eeuwen vroeger; naast de danshuizen liggen kerkhoven; achter winkels, waar katoentjes worden verkocht, vieren de Perzen hun bloedig feest; op de brug, waar een wereld voorbijtrekt, hangen de lijken aan de lantaarns, en de minaretten verrijzen tusschen de gekartelde muren van het oude Byzantium.

Indien ik alle plaatsen weer wilde bezoeken, die voor den vreemdeling interessant zijn, dan zou ik hier veel langer moeten blijven dan mijn plan is, en ik bepaal mij dan ook maar tot die gedeelten die het voornaamste of liever die voor mij zelf het belangrijkste zijn. Vooral naar de groote moskeeën ga ik dikwijls heen. Over de Aya Sophia zal ik je maar niet veel schrijven. Ik weet, dat je uit beschrijvingen en platen al een tamelijk juisten indruk moest hebben van het beroemde Byzantijnsche gebouw dat ondanks de minaretten, die van buiten de eenvoudige grootsche muren flankeeren, en ondanks de groote schilden met Aziatische spreuken en de gansche hervorming in het intérieur zelf, toch nog geen Turksche moskee is geworden. Al zijn de gouden altaren verdwenen en de gouden beelden, al zijn de mozaïeken voor een deel vervangen door andere, toch staan daar de weelderige bogen
 en kapiteelen en de kleurige marmeren kolommen, om te ge-

tuigen van de weelde der Byzantijnen, en er zou maar weinig noodig wezen om de ontzachelijke zaal weer te herscheppen in het wonder dat zij eenmaal was. Maar minder bekend is de groote moskee van sultan Achmed, die niet ver van de Aya Sophia staat, op het plein, waar eenmaal het hippodrôme gelegen heeft, en waar eenige kolommen en een Egyptische naald nog duidelijk de plaats aanwijzen, waar vroeger de Romeinse karren reden. Deze moskee vind ik, voor mij niet alleen de mooiste van Stamboul, maar zelfs een der mooiste gebouwen, die ik ooit gezien heb. Zij kan wedijveren met de beroemdste kathedralen en in een zeker opzicht is zij nog indrukwekkender dan de Aya Sophia. Ik geloof, dat het hierin ligt, dat het gansche gebouw in een zuiver oosterschen stijl is opgetrokken en blijkbaar uit 'n ruime beurs. Zooals bij alle groote moskeeën, ligt er een open voorhal vóór het eigenlijke gebouw. In de rondte van dat plein loopt een colonnade van hooge marmeren zuilen, aan iederen kant acht, en alle kapiteelen zijn verschillend van teekening; boven iederen boog ligt een looden koepel. Midden in dit plein staat een fontein, eveneens van marmer en met zeldzamen smaak gebeeldhouwd. Op iederen hoek van deze hal staat een slanke minaret, en aan de achterzijde ziet men boven de zuilenrij uit, een opeenstapeling van koepels met gouden halve-manen, en daarachter nog twee minaretten. Midden in is de ingang tot de eigenlijke moskee, en als men binnenkomt, is de indruk van de ruimte overstelpend. 't Eerste wat men ziet zijn vier ontzaglijk breede wit marmeren kolommen, waar een rand omheenloopt van gouden letters op groene fond, de bovenste helft van die reuzenzuilen is beschilderd met blauwe bloemornamenten en al de koepels en bogen, die door de vier steunpilaren gedragen worden, en waarvan de middelste ontzaglijk hoog boven je hangt, zijn beschilderd met blauwe en roode bloemen en ornamenten, maar de hoofdtoon is blauw. In de rondte van de zaal loopt een wit marmeren galerij met rijk à jour bewerkte randen, en de wanden daarboven zijn van perzische fayence; op die galerij staan korte breede marmeren zuilen die de uiterste bogen dragen.

Tot in de kleinste onderdeelen is alles met evenveel weelde en smaak uitgevoerd. Ik zou muzelman willen zijn, alleen om hier dagelijks te kunnen liggen kijken naar dat wonder van bouwkunst.

97 Hier is niets van het goud en de juweelen der Russische ker-

ken, niets van de altaren en beelden der kathedralen, niets van de kunstwerken der Italiaansche kerken, hier zijn enkel vlakke wanden, vlakke zuilen en groote koepels, slechts twee kleuren domineeren, blauw en wit, en toch is de indruk veel grandioozer. Indien Stamboel niets bevatte dan deze kerk, zou het een reis waard zijn haar te gaan zien, maar Stamboel is rijker. Behalve deze moskee zijn er nog, hoewel niet zóo mooi, maar toch niet veel minder, de moskeeën van Sulimanié, van Sélim, van Mehmed, van Bayazid, van Validé en hoe ze allen heeten mogen, die groote reeks van gekoepelde gebouwen, wier blanke minaretten oprijzen in de blauwe lucht.

Eindelijk ben ik dan toch in het oude Serail geweest. Hoe dikwijls heb ik niet om die muren heengeloopen en opgekeken naar de tuinen en torens van het geheimzinnige paleis, dat onbereikbaar op de steile heuvelen ligt aan de uiterste punt van Stamboel. Ik heb ze bekeken van alle kanten, die koepels en gebouwen, die verscholen liggen tusschen de cypressen en platanen achter de gekanteelde muren, bekeken van uit de zee, van uit den Bosporus en van af den Gouden Hoorn; ze pogen te rangschikken tot een geheel, me vermoeid met de gedachte wáár de sultans woonden en wáár de harem was, en hoe de binnenpleinen waren en de terrassen, en waar die honderden hofbeambten en slaven woonden; maar de poorten bleven gesloten, de hooge muren bewaken het Serail wel goed. En nu, nu openden zich de bronzen deuren van de paleizenstad, nu werden de geheimen onthuld. De marmeren terrassen en zuilengangen, de gekoepelde kiosken en de groote pleinen liggen in een doodsche stilte, trillend in het zonlicht; weelderige boomen belommerden de vensters der prachtvolle zalen, gouden priëelen spiegelen in het water dat opgeworpen is in de marmeren bassins, waar elegante fonteinen staan en, evenals in de tuinen van Aladdin, liggen in schemerige interieuren fabelachtige schatten opgestapeld.

't Serail ligt op een landtong, juist op de plek, waar alle wateren van Constantinopel samenstroomen. Hooge muren sluiten de modderige haremtuinen in en daarachter op den top der heuvels liggen op breede terrassen de eigenlijke paleizen. De hoofdingang is in Stamboel achter de Aya Sophia. Op een plein, in de schaduw der Byzantijnsche muren en der hooge minaretten van de beroemde moskee, ligt een elegant gebouwtje, van wit marmer met looden koepeltjes op het dak.

De muren zijn rijk gebeeldhouwd met bloemen en arabesken, de traliewerken, die de waterkommen op de vier hoeken afsluiten, zijn verguld, evenals de ornamenten op het marmer. 't Is een der mooiste fonteinen van de stad en een goede studie van de Turksche bouwkunst. Tegenover dit gebouw is de hoofdingang van het Serail - en door de marmeren poort komt men op het eerste plein binnen de muren. Aan weerszijden van den ingang staat een hooge smalle nis, daar legde men eertijds de hoofden van de in ongenade gevallen viziers te pronk voor het volk. Hoewel deze poort, evenals de twee andere, die iets verder toegang geven tot hetzelfde plein, altijd bewaakt werd door een soldatenwacht, zoo is dit plein toch voor ieder toegankelijk; 't eigenlijke paleis begint eerst bij den volgenden ingang. Middenin staat de St. Irène, een Byzantijnsche kerk, met groote gele muren en kleine regelmatige rijen tralievensters, en iets verder de groote plataan der Janitsaren, die door tien man nauwelijks omvat kan worden. Aan dit plein, waar veel accacia's en platanen staan, sluiten zich de cypressen-tuinen aan en de andere pleinen, waar men museums en eenige andere gebouwen vindt, maar hoe mooi en interessant alles is, we hebben er nu geen oogen voor en wachten op mooiere dingen! De toegang tot het binnenste is slechts te verkrijgen door tusschenkomst der gezanten, en de sultan schijnt zelf de permissie te moeten geven, die dan meteen geldig is voor het paleis van Dolma-Bachtjé aan den Bosporus. Op verzoek van eenige landgenooten had onze gezant de toestemming gekregen en zoo stonden er dan op het bepaalde uur acht Hollanders te wachten op de komst van den adjudant, die ons rondleiden zou. En het duurde niet lang of de tweede poort werd geopend. We kwamen in een vierkante ruimte, waar tegen de sombere muren tropeeën Oostersche wapens hingen. In het midden stonden een dertigtal blanke eunuchen, gekleed in de stambouline, de zwarte, hoog toegeknoopte gekleede jas, met staanden kraag en de fez op het hoofd; met de armen gekruist en het hoofd voorover gebogen, stonden zij in een rij en lieten ons eerbiedig voorbijgaan tot het lommerrijke plein, waar zij met den adjudant ons voorgingen naar een gebouw met marmeren zuilen: de schatkamers van de Oostersche vorsten. De slaven stelden zich op voor de deur, en een oogenblik later kwam een oud heertje dat door hen met veel onderscheiding begroet werd; met een
 ontzachelijken sleutelbos gewapend, naderde hij de ijzeren

deur en na het zegel dat er op hing verbroken te hebben, opende hij met veel ernst en statie de dubbele zware deuren, en verzocht ons binnen te gaan. We kwamen in een spaarzaam verlichte ruimte, niet heel groot, en met een galerij in de rondte. Wat het eerst de aandacht trok was een groote fonkelende troon, die in het midden der kamer stond. Zij had de grootte van een tafel, was ongeveer vierkant, en rustte op vier kleine maar heel sierlijk gebogen pooten. De troon is geheel van goud, maar het gele metaal is haast onzichtbaar door de duizenden parelen die in prachtige ornamenten er in gezet zijn, en tusschen het zachte paarlwit en goud fonkelt het rood der robijnen; bovenop ligt een kussen van zilverbrocaat, waarvan de ornamenten eveneens van paarlen gemaakt zijn. In de rondte der kamer staan hooge glazen kasten die opgestapeld zijn met de kostelijkste dingen. Er hangen paardendekken van witte zijde, en op een fond van paarlen zijn zware gouden ornamenten met kleurigen steen, en er zijn kristallen vazen, die belegd zijn met vierkante diamanten en andere die met goud en smaragd zijn versierd. Op den grond liggen Oostersche pijpen met enorme barnsteenen mondstukken, die evenals de stelen met precieuse steenen zijn bedekt.

Ik herinner me nog waaiers van witte veeren, met diamanten handvatsels, prachtige spiegels en wiegen overstrooid met gesteenten. Op de galerij zijn nog meer kasten, waar de wapenrustingen liggen der Turksche vorsten, helmen, beenstukken en kurassen geheel van goud en topazen, geciseleerde schilden, en puntige Perzische helmen. Dolken, waarvan de gevesten uit één smaragd gesneden zijn, gouden bijlen, paarden- en kameelentuigen, die doorbuigen van hun kostbaar gewicht, de kwasten hangen aan diamanten knoppen, ook de stijgbeugels fonkelen van juweelen. Er staat ook veel porcelein, vooral mooie Chineesche vazen. In de tweede zaal ligt in de middenvitrine een stapel van eenige duizenden Turksche goudstukken van vroeger tijden, en overigens ook hier weder een schat van mooie dingen, horloges zoo groot als een hand, van email en juweelen, gordels van goud en topazen, serviezen en mokkakopjes van zeldzame bewerking. Jammer genoeg liggen er tusschen die precieuse kunstvoorwerpen een aantal lorren, bijv. gewone tooneelkijkers, microscopen en onbeduidende Engelsche klokken, en een paar afzichtelijke busten van Bismarck en den Russischen keizer. Ook is er nog een
 leelijk Turkje, dat op een sofa zit, maar hierom merkwaardig,

omdat het bovenlijf bestaat uit een enkele parel en de gebruinde beentjes uit een blauwe parel, beiden zijn grooter dan een ei. Er liggen ook nog stapels ringen, die de sultans gedragen hebben en verder allerlei toiletbenoodigdheden van sultanen. Op de galerij van de tweede kamer staan de costumen der sultans van Mohammed II, die Byzantium veroverde, af tot de Padishah's van 1850 toe. Een lange rij fantastische figuren. Bijna allen droegen kaftans van goud en zilver-brocaat met kleurige zijde doorweven, in de kostbare gordels steken wapens van ongekende pracht, de gevesten en scheeden der dolken zijn wonderen van rijkdom. De tulbanden zijn enorm groot en op de dikke gewatteerde plooien zijn aigretten en snoeren bevestigd van fonkelende steenen en paarlen; bovendien staan op sommige nog hooge pluimen. Hier staat ook de troon, waar de meesten dezer sultans op gezeten hebben. Het
 is een hooge stoel, met een trapje van drie treden er voor, vier

slanke kolommen dragen een klein koepeldak. Het is geheel van schildpad, met paarlemoer en juweelen ingelegd. In het midden hangt een à jour bewerkte gouden bal, waaraan een enorm groote steen bengelt. Maar hoe kostelijk al deze schatten zijn, wil het mij toch voorkomen, dat de schatkamers van zooveel groote vorsten toch nóg beter gevuld moesten zijn, òf wij zagen niet alles, òf wat eerder denkbaar is, er is misschien reeds veel te gelde gemaakt; hoe 't zij, de trésor des czaren maakt een grootscher indruk dan deze.

Met hetzelfde ceremonieel als waarmede wij binnen waren gekomen, werden nu weer de deuren gesloten. De slaven bleven hier achter en door den adjudant werden we nu rondgeleid door het verdere binnenste van het Serail. 't Eerste waar wij kwamen was de divan, de troonzaal, een wit marmeren gebouw dat apart in den tuin ligt. 't Geheele gebouwtje bestaat uit één zaal, niet heel groot, in een der hoeken staat een sofa, maar wel driemaal grooter dan een ledikant, de geborduurde hemel, die aan twee zijden aan de wanden bevestigd is, steunt aan de buitenste zijde op een dunne houten kolom die ingelegd is met goud en juweelen, op de zijden matras liggen parelgrijze kussens met zilverborduursel. In plaats van de sofa's die vroeger in de rondte der zaal stonden, zijn er nu leelijke Europeesche leuningstoelen, die den indruk van het geheel wel wat bederven, ook de troon heeft veel van haar vroeger éclat verloren. Maar merkwaardig is een venster met dikke ijzeren traliën, want achter dat venster stonden de vreemde gezanten als zij op audiëntie kwamen. Verder dan dit venster mochten zij niet komen, en alleen door de traliewerken heen konden zij den koning der koningen zien zitten te midden van den raad van vizieren.

Nu gaat het anders, in Yildiz! Vlak tegenover deze zaal staat weer een ander koepelgebouw, eveneens van marmer en op een terras gelegen.

Door een dubbele deur, waarvan de door elkaar loopende cirkels en sterren, die er op uitgehakt zijn, met paarlmoer en ivoor zijn belegd, komt men in een ruime ronde zaal, waar prachtige tegels de muren bedekken, aan de rijk vergulde zoldering hangen glazen lampen waar koranspreuken op geemailleerd zijn, de luiken voor de ramen zijn evenals de deuren van ivoor, en in de rondte staan groote kasten, waar honderden oude boeken in liggen met sierlijke Aziatische karak-

 ters op de ruggen.

Dit is de bibliotheek. De mollige kanapé's die in de rondte en in de nissen staan, de stilte, het frissche groen dat van de ramen hangt, het koeltje dat door de open deuren binnen waait, de rustige toon en de rijkdom van het vertrek maken het tot een ideaal-kamer, waar men urenlang zou kunnen liggen droomen.

We zien echter niet alle zalen en gebouwen van het paleis, heel veel blijft voor ons gesloten, zooals de harems en al de groote gebouwen die vroeger bewoond werden door den duizendhoofdigen hofstoet, ook zien we niet de zaal waar de baard en de mantel van den profeet liggen. Maar al kwamen we er niet in, we zien ze toch van buiten, we kunnen toch loopen door de lommerrijke lanen, over de marmeren terrassen, langs de vierkante vijvers, waar goudvisschen in zwemmen en mooie fonteintjes staan. Over de toppen der cypressen heen zien we de zonnige stad, waar de slanke minaretten uit oprijzen als draden spinrag, meer op den voorgrond blinken de looden koepels en gouden halve manen, tegen de blauwe lucht; in het groen der oleanders en granaatappelboomen zingen de vogels, witte duiven strijken langs de vijvers en rimpelen het water met de punten van hun vleugels.

Deze terrassen zijn waarlijk feëriek. Hier moeten, dunkt mij, dikwijls de sultanes gelegen hebben. Hier op die marmeren vloeren, waar de mollige bonte tapijten lagen uitgespreid, waar kostbaar gekleede slavinnen de purperen zonneschermen boven de hoofden der blanke odalisken hielden, en anderen hen bewaaiden met witte veeren. Hier in dien gloed der Oostersche zon, in fabelachtige costumes, in ruischend brocaat en juweelengefonkel, hebben de schoonste vrouwen zich gespiegeld in het blauwe water der vijvers en droomerig gerust op de weelderige kussens. Op de gouden koepels der priëelen pronkten de pauwen, en slavinnen in sluiers met paarlen overdekt, dansten bij de sleepende muziek der vreemde instrumenten . . .

 Op dit zelfde terras is de Bagdad-Kiosk, de mooiste zaal die

we in het Serail zagen. De groote vensters die in de rondte zijn, geven uitzicht op bijna de gansche stad. Dit was de zaal waar de machtige vorsten 't liefst zaten. Van hier uit konden zij alles overzien van den Gouden Hoorn tot aan het einde van den Bosporus, die bedekt was met latijnsche zeilen en galeien. Uit deze zaal werd een halve wereld geregeerd.

De wanden en het koepelvormige plafond zijn van prachtige fayence, en langs de sofa's zijn Turksche étagères met kostbaar porcelein. We loopen over de zachte Turksche tapijten en betasten de meubels en de tegels, taxeeren de stoffen en kritiseeren als in een winkel van curiositeiten. Ik vind er iets banaals in zoo rond te loopen in kamers, waar wij misschien op onze knieën zouden moeten kruipen, als de sultans er nog troonden op de breede divans. Wij snuffelen vrij er rond als apen in de leege kooi van 'n leeuw.

We komen nu in een ander gebouw, in een modernen salon, met muren van ingelegd marmer; groote spiegelruiten geven uitzicht op een breed terras, waar men een verrukkelijk vergezicht heeft over de zee van Marmora, de blauwe kusten van Azië en de besneeuwde toppen van den Olympus. In dit salon wachten alle slaven ons weer op, en met eenig ceremonieel werd de koffie binnengebracht. De kan werd gedragen onder een rijk met goud geborduurde zijden lap. We werden behandeld met alle égards, die gasten van den sultan toekomen. Beneden aan het strand wachtte ons een groote kaïk, met acht roeiers, die ons brengen zou naar het paleis van Dolma-Bachtjé.

We gleden snel over het breede water, en de krachtige slagen der zestien gespierde armen brachten ons spoedig tot voor de witte trappen van het witte paleis, welks façade, van meer dan 600 meter lengte, weerspiegelde in de blauwe golven van den Bosporus.

Dit paleis is lang zoo interessant niet als het Serail. Het werd gebouwd in het jaar '50, in den Turkschen roccocostijl, die hier nog in zwang is. Hoewel de poorten en de omlijstingen der ramen wel wat krullerig zijn, maakt de rijkdom der structuur en het wit en goud een vorstelijken indruk, en van buiten af gezien is het wel het mooiste moderne paleis, dat ik ken. 't Gaat hier door niet alleen voor een der grootste, maar ook een der weelderigste van Europa. Er is een prachtige trap met gele marmeren kolommen en rijk vergulde plafonds en

 leuningen van kristal; de zalen zijn ontelbaar, bijna alle zijn

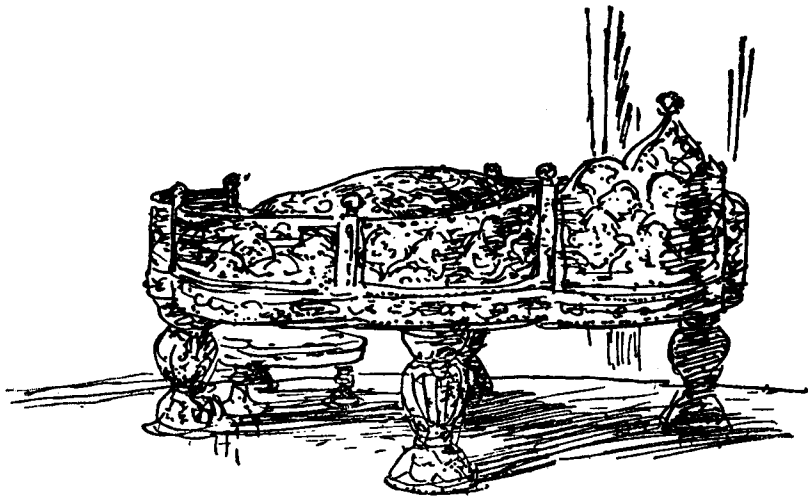

ze ruim, en in vele liggen mooie tapijten, maar de beschilderingen zijn afschuwelijk, evenals de ontzachelijk lange gang, waar de schilderijen hangen, alle monsters, alleen een Daubigny en een Ziem verdienen de aandacht. In een der salons hangen nog eenige schilderijen van groote afmetingen, waar wel een paar goede dingen bij zijn. Het mooist zijn de badkamers der harems, die geheel van albast zijn, zoowel de plafonds als de muren en deuren. Deze kamers zien uit op een breed terras, waar de hofdwergen de dames vermaakten, terwijl zij baadden. De groote receptiezaal maakt een voornamen indruk, vooral de hoogte van den koepel en de vele kolommen maken haar imposant, maar het Kremlin-paleis vind ik toch veel rijker dan dit.

Ik schrijf je dezen in Broussa, in een prachtigen tuin, te midden van sycomoren en bloeiende oleanders, die somber afsteken tegen de blauwe avondlucht. Op een terras boven eenige houten huizen worden eentonige liedjes gezongen, en bij het licht van een lamp, die daar hangt, kan ik de hoofden zien van een aantal joden, die daar heen en weer loopen. 't Is Sabbath vandaag. De joden dragen hier een apart costuum en juist vandaag zijn ze op hun mooist. Over de lichtkleurige lange hemden, die met een gordel om hun middel
 zijn dichtgehaald, dragen zij lange kaftans met wit en bruin

bont gevoerd. Zij laten die jassen wijd open hangen, zoodat het bont goed zichtbaar is en evenals de Turken dragen ze een roode fez. Broussa is een mooie stad, vroeger was het de residentie des sultans, maar de aardbevingen en groote branden hebben veel van de paleizen en moskeeën verwoest. De minaretten van blauwe en groene tegels bestaan niet meer; van de paleizen is nog maar hier en daar een stuk ingestorte muur te vinden, en hoopen puin duiden de plaats der wallen aan, die om de stad gelegen hebben. Maar al heeft Broussa niet meer de splendeur van vroeger, toch is het nog een merkwaardige stad en er gaat ook nog veel om, vooral veel zijde wordt er verwerkt en ik heb van middag de spinnerijen gezien, waar de duizenden kokons worden afgewonden. Hoewel de stad niet zoo heel ver weg ligt, is het toch nog een dagreis van Constantinopel, want de boot naar Mondania doet er een uur of vier, vijf over en de trein slingert zoo in de rondte door de olijven- en druiven-bergen, dat het een geruimen tijd duurt, eer men Broussa liggen ziet. 't Is een verrukkelijke streek waar men doorheen rijdt, behalve de olijven en druiven zijn er veel vijgenboomen en amandelen en citroenen. Meer landwaarts golven het koren en de gerst, en zoover men zien kan zijn de bergruggen bebouwd. De boeren met vuurroode gordels en wijde blauwe broeken, rijden op ezels en paarden door de velden, en dikwijls zien we ooievaars en valken. Eindelijk komt Broussa in het gezicht. We zien het liggen in een vallei, de moskeeën zijn nauwelijks te onderscheiden; als sneeuwvlokjes liggen de huizen tegen den voet van den reusachtigen Olympe, waarvan de besneeuwde toppen zich hoog verheffen in het azuur. Hoe dichter we bij de stad kwamen, des te drukker werd het op de wegen. Bijna iedere boer rijdt te paard en de beladen ezels worden in troepen voortgedreven. Op de grasvelden grazen kudden buffels en schapen. We zien ook araba's, open rijtuigen met bonte ornamentjes beschilderd en met roodfluweelen kussens op de banken.

Aan het kleine station is het een herrie van belang, de reizigers worden bestormd door de koetsiers en de ezeldrijvers, maar als men eenmaal plaatsgenomen heeft in een rijtuig, dan gaat het ventre à terre over den stoffigen weg naar de stad, die eenige minuten verder tegen de helling van den berg ligt. Europeanen zijn hier weinig, en men voelt aan alles in Azië te zijn.

106 De straten zijn geheel op de Turksche wijze gebouwd en be-

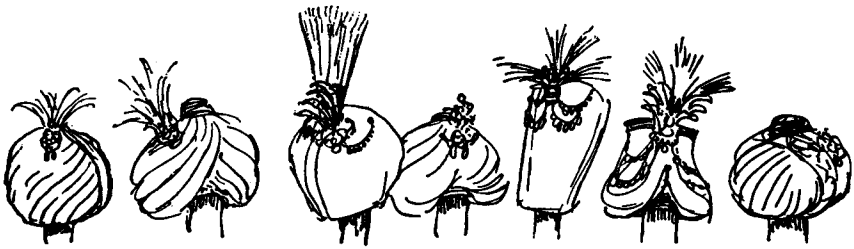

volkt; evenals in Stamboul, liggen ook hier de gele honden bij hoopen op de straten. De kleine koffiehuizen zitten den geheelen dag vol, in de hoofdstraten is 't woelig en druk en de groote bazars waar maar weinig zon is, doen denken aan de bazars van Constantinopel.

De moskeeën die nog gespaard zijn gebleven van de verwoestingen, zijn prachtig en in een heel aparten stijl. Ik was opzettelijk hierheen gegaan om de intérieurs van de voornaamste te bestudeeren, zooals ook mijn doel was met die van Stamboul, maar hierin ben ik zeer teleurgesteld. Je weet, in Turkije gaat alles langzaam, en daar ik een speciale vergunning hebben moest van hooger hand om te kunnen teekenen in de voornaamste moskeeën, had ik mij bij mijn aankomst gewend tot onze legatie; en hoe verblijdend 't voor ons is te weten dat de legatie zich reeds zoo ingeburgerd heeft in de Turksche gewoonten, in dit geval had ik toch gaarne ietwat meer spoed gezien, want over een paar dagen vertrek ik en de vergunning heb ik nóg niet! Bovenal spijt 't mij, omdat een der moskeeën in Broussa een verrukkelijk mooi intérieur heeft. De groote loges in de rondte der zaal zijn van oude Perzische tegels, en alles is zoo mooi van architectuur en kleur als ik maar zelden zag. De Turk die meeging, verbood me direkt te teekenen, toen hij zag dat ik een boekje te voorschijn haalde. Voor omkoopen was hij onvatbaar, ik heb hem de zilveren medjidie's voor zijn oogen laten dansen, zelfs een blinkend gouden Turksch pond kon hem niet vermurwen! Er liggen in Broussa veel sultans begraven en de kleine gebouwtjes met de koepeldaken steken overal boven de huizen uit. Er is er een die zoowel van binnen als van buiten van fayence is, zelfs de stalactieten van de portieken der deuren en van de mihrab zijn van tegels, de meeste zijn blauw, maar ook vele vormen ornamenten van bloemen, roode en gele op witte fonds, er zijn ook muren van zwart-blauwe tegels met fijne

gouden ornamenten er op. Zelfs de kisten waar de vorsten in begraven liggen zijn van fayence. Er is een plein waar een aantal van die graven naast elkander staan, de koepels zijn verscholen achter het groen der reusachtige planten en Oostersche fonteintjes staan in het hooge gras. In alle zijn de wanden met mooie tegels bedekt, ik ken geen stad waar er zooveel bij elkaar zijn van het goede soort, zelfs in Caïro zijn ze zoo mooi niet. Jammer dat de minaretten hun kostbare bekleeding verloren hebben, de vorige maal dat ik hier was, zag ik nog op enkele de laatste overblijfselen der tegels, maar nu zijn ze alle wit. De groote moskee in het midden der stad heeft in 't geheel geen tegels, maar toch is zij bijzonder mooi; de hoofdtoon is wit, op de korte vierkante zuilen die de acht koepels steunen, zijn met groote zwarte letters koranspreuken geschreven, aan de muren hangen oude vaandels evenals op de trap van den preekstoel. In het midden der zaal, onder den hoogsten koepel, die in het midden open is, staat een kolossaal bassin waar midden in een bronzen fontein breede stralen water werpt. Om de fontein heen zijn breede rustbanken, en achter de houten hekjes, die daar op staan, zitten een aantal Turken te kijken naar de duiven die op den rand van het bekken zitten. In alle hoeken der zalen hoort men de molla's met zangerige stemmen de verzen uit den koran voorlezen aan de studenten die in grooten getale om hem heen liggen op de glimmende matten. Bij de moskee liggen de bazars, lange overdekte straten en stegen. Ook hier heeft iedere tak van bedrijf zijn eigen straat, concurrentie schijnt in de bazars nooit te bestaan. Als bij ons bijv. een schoenmaker een ander tegenover hem een dergelijken winkel ziet openen, is hij zoo goed als failliet. Hier 't tegendeel, er zijn soms vijftig zelfde winkels naast elkander en toch zoeken de kooplui elkander niet te overvleugelen. Ze wachten geduldig tot er een kooper komt, en ze zegenen Allah als de dag hun gunstig is geweest. Merkwaardig zijn de bazars der kleermakers, waar men zoowat alle kleederdrachten van het Oosten kan koopen; de wapenbazar waar allerlei soorten van dolken en pistolen hangen, die der koperslagers waar de waterkannen en waschbekkens liggen en de groote koperen bekkens waar de reukwerken in worden gebrand; de bazar der pottenbakkers, want daar vindt men het eigenaardig gekleurde aardewerk van Broussa; de pijpenbazar en de antiquiteitenwinkels . . . allen stellen hun wa-
 ren zoo uitlokkend ten toon voor de open ramen, dat men er

haast niet af kan blijven. Men moet van een bijzondere constitutie zijn om een Oosterschen bazar voorbij te loopen zonder iets te koopen.
't Is in Broussa veel warmer dan in Constantinopel, 't ligt geheel in de bergen ingesloten en mist den frisschen zeewind, die in de hoofdstad altijd een beetje verluchting brengt. Toch is er veel water in Broussa, kleine beekjes bruisen van de bergen en zij worden opgevangen in de fonteinen. Bijna in iedere straat is een fontein, en 't water is immer koud en helder.
Niet ver van de stad ontspringen warme bronnen en de sultans hebben er mooie baden omheen laten bouwen, van tegels natuurlijk!
Morgen verlaat ik Broussa weer. Helaas nadert ook het einde van mijn reis. 't Zal zoo lang niet meer duren of we kunnen weer samen 'n Kalverstraatje maken. De volgende week neem ik de boot.

Kroning

Het zal den lezers van *De Kroniek* zijn opgevallen hoe het kunstenaarsoog van den heer Bauer, die thans al de heerlijkheden van Moskou aanschouwt, wordt getroffen door de pracht en schittering der kleuren van al den kostbaren toestel die de uiterlijke glans is van het Czarendom. Gelijk de kunstenaar geniet van de kleurenpracht dezer maskerade van twee werelddeelen, zoo worden ook de zinnen des volks, zoo ontvankelijk voor het opnemen van schoonheidsindrukken, er door gestreeld, en, beneveld van kleur en gedruisch, viert het blijde meê de kroning van den Meester. En suggestief werkt deze kunstige, door eeuwen waarneming van de zwakheden des volks fijn georganiseerde toestel ook in de verte, want toen in Petersburg de kanonnen den afloop der kroning verkondigden, omhelsden elkaar de burgers op de straat van louter vreugde dat Vadertje nu treedt in de volheid zijner rechten. Het is niet alleen het Russische volk, dat een kind is, behagen scheppende in voor den gewonen man onbereikbare schittering, en licht te brengen onder de bekoring van wat er voor hem sprookjesachtig is in den afgezonderden kring des Heerschers. Weet men elkaar te vertellen van wat daar gebeurd is, dan worden de eenvoudigste voorvallen groote dingen, die men gaarne weet, want zij zijn geschied achter den nevel die den vorst scheidt van het volk, en wat geheimzinnig is te weten, daarin is reden om zich te beroemen, en genot. Bij de bewusten is byzantinisme, wat bij het volk kinderlijkheid is. De bewusten schrijven, zooals onlangs een Hollandsche courant over een span paarden voor een rijtuig waarin de beide koninginnen reden, 'dat zij fier de koppen opstaken, als wisten zij . . .' enz. Maar het volk, dat juicht bij het zien van koninklijke en keizerlijke pracht, doet dit als kinderen bij het zien van mooie en begeerlijke dingen, of bij het vertellen van een pakkend sprookje.

Men begint zich hier en daar te emancipeeren, maar de meerderheid der volken is de kinderschoenen nog niet ontwassen. Er zijn misschien niet vele vorsten geweest, die zich geheel rekenschap hebben gegeven van de macht welke deze kinderlijke bewondering hun geeft, althans zeker niet velen die er
 een goed gebruik van hebben gemaakt. Misschien waren er,

die te veel aan Tweede Kamers waren gebonden; de heerschende burgerij is niet geneigd aan de persoonlijke eigenschappen van hare welbeminde constitutioneele vorsten veel vrijheid van beweging te laten, en de koningsmantel dien zij hun omhangt, is in den politieken zin niet zoo ongelijk aan een dwangbuis.

Maar de oostersche vorsten, in de volheid der macht, en vooral zooals deze jonge Czar, een oostersch vorst van deels westerschen bloede en van bijna geheel westersche beschaving - wat moet hij een last voelen van verplichtingen tegenover de rechten die een volk, gedwee door geloof en traditie, hem toekent.

Wat een stemming moet er gewekt worden bij den achtentwintig-jarigen man door deze Meidagen. Wat een moment, door het ritueel van hem geëischt, als hij, vóór zich de kroon op het hoofd te zetten, openlijk belijdenis doet van zijn geloof, openlijk getuigenis aflegt van liefde tot God en den Naaste. En als dan voor hem gebeden is door allen daarbinnen en daarbuiten, dan neemt hij het Heilig Avondmaal, en daarna komt de Opperpriester hem zalven op het voorhoofd, de oogleden, de neusgaten, de lippen, de ooren, de borst en de handen, met wijdende zalf.

Welk een moment, en vooral voor dezen man die, naar men zeide, zich van ingrijpende regeeringsdaden tot nogtoe onthield, omdat hij vóór deze wijding en kroning zich niet ten volle Czar rekende, voor wien dus deze Dinsdag de dag was van de aanvaarding der rechten en verplichtingen; de dag waarop hij de taak aangreep, zooveel jaren lang door zijn bekrompen en angstigen en daardoor wreeden vader onvoldoende vervuld.

Wel moet hij onder den van enkel goud zoo zwaren vorstenmantel den druk hebben gevoeld van geheel eene verwaarloosde, aan allerlei afpersing blootstaande bevolking, die uit verre streken, altijd nog biddend en hopend en drinkend en gemarteld, de handen uitstrekt naar Vadertje om hulp. En wel moet bij het uitspreken van zijne belijdenis van Christelijk geloof de herinnering zijn verlevendigd aan die talloozen, die verdreven, gepijnigd en vermoord zijn, omdat zij opkwamen voor de verdrukten, waartoe Christus, die de Czar belijdt, hun het voorbeeld gaf. En toen de Metropolitaan, na de belijdenis, voor den Czar de genade van den Heiligen Geest afbad,

 moet de jonge man zich wel hebben gevraagd of het een

geest van heiligheid was die rondwaarde door de paleizen zijner voorouders, en of zij, de dragers van een goddelijke missie, ook zóó gekroond en gezalfd na professie van geloof, hebben verhoord degenen die baden om genade. Om van recht niet te spreken.

Helaas, achter de schitteringen van dit Moskousche prachtvertoon ligt al de ellende van een verwaarloosd volk, dat men nu nog met slagen regeert. Men zou den Czar tot geschenk willen geven het boekje van Kennan over Siberië en Onderaardsch Rusland van Stepniak. Dat zou gezonde lectuur zijn bij het aanvaarden van de regeering over een rijk, waar 'hervormers' nu vragen om althans over grijsaards boven 60 jaar, over jongelieden beneden 25 en over hen die lezen en schrijven kunnen, de geeselstraf niet meer uit te spreken. Ook vraagt men deze straf af te schaffen voor ouders, omdat het zoo demoraliseerend op de kinderen werkt, als hun vader op het dorpsplein half naakt wordt geranseld.

Als de Czar dat alles en nog zoo veel meer voor oogen heeft gehad, als hij b.v. ook heeft gedacht aan de regeering door Russische gouverneurs over Polen gevoerd in deze laatste jaren, zal het hem aan stof tot bidden niet hebben ontbroken. Ook deze alleenheerscher regeert niet alleen. Traditie en omstandigheden beperken zijn macht. Zelfs de ijverigste hervormer zal eerst langzaam resultaten verwerven, ook en vooral in dit bijzondere Rijk. Maar mocht, en men wil het zoo gaarne zich voorstellen, in dezen man de wil zijn om wat te doen voor zijn volk, dan vindt hij werk genoeg, en zal op zijn ouden dag een andere schittering hem omgeven dan het goud en de diamanten, die nu getuigenis afleggen hoe het volk voor zijne voorouders heeft gezweet en geploeterd.

T.

Aan P. L. Tak

In carne autem ambulantes non secundum carnem militamus. II. Cor. X, 3.

Waarde vriend!

Wel weet ik dat wat gij in uw vorig hoofdartikel over de kro-
113 ning van den Czar hebt gezegd, voor de meeste ooren liefelijk

klinkt en gewoon, maar mij ware liever als een gek opgesloten, dan met u omtrent deze zaken van gelijke meening geacht te worden. En al zou ik ook gansch met mijn afkeer alleen staan, niet dit zal mij weerhouden luide en nadrukkelijk te zeggen dat ik met allen eerbied voor uw talent en genegenheid voor uw persoon, uwe naar aanleiding van de kroning des Czars geuite meeningen over de 'kinderlijkheid' des volks en zijne 'langzame emancipatie', voor verwerpelijk en verderfelijk houd. Onmogelijk in dezen strijd niet te kiezen - onmogelijk nù reeds, en steeds onmogelijker, totdat, zoo ooit het probleem zal zijn opgelost dat onder den strijd van geest en materie verborgen ligt als de reus Enkelados onder de Etna.
Niet mij zou het passen dáárover iets in het midden te brengen, noch ook over de maatschappelijke beteekenis van het koningschap in deze tijden met u te twisten. Het is ook niet uw socialisme als zoodanig wat ik als leek tegenover u het recht van bestrijden zou hebben, maar wel de zich daarin uitende materialistische wereldbeschouwing met hare kenmerken van oppervlakkigheid, en gemis aan philosophisch historiebegrip, die als iedere andere op een algemeen gedachteplan wil en moet worden beoordeeld. En al zou het schijnen dat wij redeneerende het eens waren over de woorden, ook dit zou nog weinig beteekenen en gelijk staan met harmonie te verwachten van twee instrumenten die in verschillende stemming eén melodie zouden geven. Want juist dit is het dat deze dingen nog met een andere maat dan die van het verstand moeten worden gemeten.
Die andere maat heeft een oorsprong misschien nog geheimzinniger dan die der Rede, en om het u kort en goed te zeggen, - nu ik zie dat ook de zeer krachtigen beginnen te twijfelen[3], - is haar te bezitten, haar als een onvervreemdbaar kleinood te bewaren, het pand eener aristocratie naar den geest, wel is waar in deze eeuw een hoe langer hoe zeldzamer wordende wezenheid, maar wellicht nog niet zóo zeldzaam geworden dat ik althans niet uit enkeler naam hier zou spreken, wanneer ik u daag voor het forum van al wat sints menschen-geheugenis den ter aarde gerichten blik van den lijdenden en zwoegenden mensch zich omhoog te richten gedwongen heeft, van al wat ooit als teeken der godheid in sprake-

[3] Tweem. Tijdschrift van Mei, 'de letterkundige' door L. van Deyssel.

looze schittering gestraald heeft door de duisterste nachten. Al ware het dan nog duizendmaal ijdeler en nog tienduizendmaal nutteloozer, toch wil ik zeggen dat ik de vergoding van wat men nu volk noemt, en de materialistische miskenning van het geestelijke, van wiens luister wij nog slechts zeldzaam van verre een enkele flauwe afglans vermogen te scheppen in de enkele manifestatien van levensmagnificentie die de dalende zon van Konings- en Keizerschap als afscheidsgroet zendt aan deze steeds glansloozer wordende aarde, - toch wil ik zeggen dat ik de miskenning der goud-geworden Idee, als ook van de groote mystieke emotie der volksbewondering haat en verfoei en daarmede de leer waaruit zij voort is gekomen.

Want die leer van het verouderde materialisme, dat zich thans in den sociologischen mantel vermomt, beperkt zich niet in haar werk voor de toekomst tot de sfeer van het enkelstoffelijke leven, waar wel verre van daar meent zij recht te moeten wijzen in de hemelhoog boven die sfeer verheven levenslagen, omdat zij het recht loochent van eenige sfeer om door eenig ander moment dan dat van het stoffelijk welzijn te worden bepaald.

Geen deernis nu met het lot van wie ook kan den niet door deze beginselen begoochelde zijn uit het bloed ontwelde overtuiging ontnemen dat de menschheid niet leeft van brood alleen, maar dat ook de ziel als iedere vlam behoefte heeft aan gestadige voeding, dat eindelijk de in den dynastischen luister zich manifesteerende Idee onder de weinige overblijfselen van de heerlijkheid der oude tijden, eenig recht heeft op onzen eerbied - onafhankelijk van onze sociale begrippen - als - wel verre van een 'mascarade' - de bijna vergetene bronwel waaraan, in de kille avondschemering na den ondergang der groote eenheid des levens - de volksziel haar dorst naar de groote emotie kan lesschen.

Moge het den nieuwen Czar zijn gegeven de wenschen die gij koestert, voor het heil van het Russische volk te verwezenlijken. Ik zal er met u mij over verblijden.

Thans echter moet ik (en wederom) betreuren in uw stuk de materialistische denkbeelden en volksvergoding met een lichtelijk idyllisch accent tot verlokking voor vele vage gemoedvolle maar krachtlooze dweepers gemengd te zien. En al zou u de toekomst gelijk geven - wat ik niet geloof, want de
 wereld kan niet bestemd zijn in de grauwe verveling te ver-

schimmelen, die haar wacht aan het eind van den langen door de nivelleeringsbeginselen van dit tijdperk in de toekomst geprojecteerden weg, - maar al zou u de toekomst gelijk geven - wij - want zeker weet ik dat ik spreek niet voor mij zelven alleen - wij, uwe tegenstanders, wij weinigen die nog met liefde belijden de Schoonheid, en de gruwbare schoonheid van het noch door sociologie noch door welke wetenschap oòk te ontraadselen levensmysterie - wij enkelen zullen elkander verstaan en versterken, en wetende tot welken strijd wij ons gorden, indachtig zijn aan den wapenspreuk die ik niet zonder vertrouwen hierboven geschreven heb. -

A. Diepenbrock, 1 Juni 1896.

Antwoord aan dr. A. Diepenbrock

Mijn waarde vriend,

Zoo ik een enkel kalm woord met u wil spreken ten aanhooren van anderen, dan is het niet om met u op te gaan naar het forum waarvoor gij mij daagt, hoezeer ik, met geene andere zonde dan socialisme beladen, daar niet met vrees tegenover u zou staan. Maar dit forum is onvindbaar, zijne vertolkers zijn ongemachtigde vrijwilligers, en wij zullen ons moeten vergenoegen met onze zaak te leggen voor de menschen in wier midden wij leven, die - zoo er al een uitspraak mag verlangd worden - de beschikbare rechters zijn.

En evenmin zou ik geschreven hebben om u op de vergissing te wijzen, die gij begaat - althans ik kon niet anders lezen - dat aan het socialisme noodzakelijk eene materialistische wereldbeschouwing moet ten grondslag liggen. Het is waar, dat de economisch-politieke school van socialisten, die thans de talrijkste is, op zoodanige beschouwing der historie rust; maar het socialisme als algemeen geestelijke beweging, en uit uwe laatste alinea blijkt, dat gij in het algemeen zijne resultaten ducht als eene ramp, - bestaat ook buiten die beschouwing om en zou - mocht gij het materialisme kunnen wegvagen - zijn lot niet behoeven te deelen.

Het is juist met den strijd tusschen geest en materie dat het socialisme zich op zijn eenvoudige manier wil bemoeien. Niet natuurlijk met den strijd zooals gij dien bedoelt. Maar het socialisme ziet den geest der menschen die zonder de mate-

rie het niet kan stellen, in tallooze gevallen die samen een regel maken, verdrukt en half gesmoord onder wat in de samenleving het wanbeheer der materie is. Geenszins is het doel van het socialisme de materie ten troon te heffen, integendeel het wil haar doen dalen tot de dienende rol, die de hare is. Thans legt de materie als het monopolie van enkelen den geest der millioenen aan banden, om nog niet te gewagen van het andere lijden dat zij hun veroorzaakt. Het socialisme wil die eenvoudige dingen van stoffelijke zorgen regelen, zoodat niemand daarom knecht of heer zij, en eene vrijmaking der menschen worde bereikt, die hun het klimmen tot een hooger peil mogelijk maakt. Nù kweekt de materie trots, eigenbaat en misdaad; deze macht moet haar worden ontnomen. Nu scheidt zij de menschen in vijandige groepen; dit kwaad mag zij niet blijven stichten. Wel is het voor den enkele mogelijk om door afzwering der stof in het geestelijke op te gaan; maar de massa's zijn onverbiddelijk onder den indruk der materie. Juist omdat de mensch niet van brood alleen leeft, maar aanspraak heeft op ruimte voor ontwikkeling van zijn geestelijke kiemen (als ik dat zeggen mag), aanvaardt het socialisme den strijd niet tegen de materie, maar tegen hare macht over de menschelijke samenleving. Van de door u onvriendelijk begroette sociologie verwacht het daarbij eene stevige hulp. Want deze zoekt de waarheid omtrent de voorwaarden van het samenleven der menschen, en ook hier kan slechts de waarheid vrij maken.

Nu is er niet de minste reden om u lastig te vallen, als gij over die dingen anders denkt. Maar er is aanleiding om te bezien wat gij er tegenover stelt.

Gij verfoeit 'de vergoding van wat men nu volk noemt', eene uitdrukking die, nu zij werd vastgeknoopt aan mijn artikel over de kroning van den Czar, mij wel aanspraak geeft op eenige opheldering, want van vergoding ben ik mij niet bewust, en het verschil tusschen wat men nu volk noemt, en wat men vroeger met dat woord aanduidde is mij, althans in dit verband, zeer onduidelijk. Maar, wat erger is, gij ziet den luister van het geestelijke afglanzen uit 'de enkele manifestatiën van levensmagnificentie die de dalende zon van koningen keizerschap als afscheidsgroet zendt aan deze steeds glansloozer wordende aarde'. Dit is zeer klankrijk. Het komt er maar op aan wat men als glans ziet. Ware het tijd van schert-

 sen, ik zou zeggen: gij zijt met een schijntje tevreden. Maar

inderdaad, ik erken het gaarne, ik mis het orgaan om levenshoogheid te zien in de historie van het Russische keizerschap, eene theocratie vaak toevertrouwd aan de grofste bestialiteit. Wel weet ik dat ik nu naar uwen zin niet genoeg abstraheer; maar ieder doet wat hij kan, en deze contradictie blijft mij alle denken aan hoogheid en aan glans beletten.
Doch, het is niet de dynastie, maar de in den dynastischen luister zich manifesteerende Idee, de 'goudgeworden Idee', die u dermate bekoort.
Wat kan nu deze 'Idee', zooals ze met u leeft, anders zijn dan de personificatie van uw eigen denken, een deel van uw eigen wezen, zoodat gij u op haar beroepende, u beroept op u zelven? Het is de heerlijkheid der oude tijden zooals gij ze ziet, maar niet duidelijk maakt voor anderen.
Er is echter in den tegenwoordigen tijd veel ellende die onnoodig is, veel dat ons rechtsgevoel hindert, en er is een toekomst die beter kan zijn. Mocht gij deze willen bedekken onder de ijle beelden uwer verledensfantazieën, dan komen wij in 't geweer. We hebben hier met realiteiten te maken, waarvan afhangt of millioenen niet alleen brood, maar ook de ontwikkeling, verstandelijk en zedelijk, kunnen erlangen, waardoor zij betere en gelukkigere samenlevingsmensen kunnen worden. Vrij aan u en anderen om in zelfcomtemplatie die realiteiten te ontvlieden, maar dat is individueel werk en negatie van het samenleven, van de wederzijdsche hulpvaardigheid en van de liefde. Want een vruchtbaarder liefde zoeken wij dan voor de Idee die boven de deernis gaat.
Ook uit ons denken en gevoelen is een Idee ontstaan, als ik voor een enkele maal eens in dien trant mag spreken. Ook zij is voor ons goud geworden.
Allard Pierson heeft haar geschetst in deze woorden:
'Men vraagt weder naar een evangelie voor de onterfden. Er openen zich weder armen voor de kleinen en de menschen van klein verstand. Er is weder een opmerken, een niet wegredeneeren van vermoeiden en belasten, en een stem die opkomt voor de zwakken en beroofden; een stem die het onnatuurlijk durft noemen, akelig onnatuurlijk, dat een lid kan lijden, zonder dat andere leden van het lichaam pijn gevoelen.'

Ik heb dit antwoord kort en sober gemaakt. Uwe vage aanduidingen schijnen nu niet meer te vragen. En dan, gij verwijt
 mij het 'licht idyllisch accent', dat sommigen van den weg kan

brengen. Wel goed dat gij beseft, dat de vorm niet een invloed mag hebben, die aan den inhoud niet toekomt. Maar bij alle beperking is er toch eene vraag, die ik u nog moet doen en wel omtrent uwe laatste alinea: Meent gij in ernst, dat, wat gij de 'nivelleeringsbeginselen' noemt, als zij verwezenlijkt werden, den menschelijken geest zouden verlammen? Ik heb het in den loop der jaren in menige krant gelezen, maar nooit kunnen gelooven. Trouwens deze heele alinea is mij pikduister. Zij is een wanhopen aan den mensch, alsof het beste in hem niet tegen een stootje zou kunnen. En bevat zij, als onder dat 'nivelleeren' voor een eenigszins beteekenend deel de socialistische voortbrenging wordt verstaan, niet eene echt materialistische conclusie omtrent den invloed der materieele omstandigheden op de natuur van den mensch?

Dit alles is geschreven in dezelfde vriendschappelijke gezindheid als uw schrijven beheerschte. Maar daarom zeker niet minder beslist wat de zeer verschillende wijze betreft, waarop wij de dingen van deze wereld zien. Ik tracht ook wel eens hooger te kijken, maar mijn voeten blijven op den grond, in het reëele. Zou het niet mogelijk zijn, dat gij, in hoogere vlucht, de realiteit verwaarloost?
Er blijft dus nog wel wat te bespreken, maar nu genoeg, want nog kolommen van protest wachten u.

P. L. Tak

Aan den Heer Dr. A. Diepenbrock

'Zalig zijt gij die nu hongert
want gij zult verzadigd worden.'

Aldus luidden de woorden van den Grooten Idealist bij den aanvang zijner Bergrede, welke ik, hongerende, opsloeg na de lezing van uwe heiligschennende uiting van heden in *De Kroniek*.
En onder den adem van liefde uit de evangeliën mij tegenstroomend, week zij, de verbittering door u gewekt. Hij alleen, de Meester, vermocht ze te doen drogen de brandende tranen - de tranen van ziel geschreid over u en allen die, in het Elyseum hunner stille contemplatie heimwee-vol terug staren
 naar 'de heerlijkheid der oude tijden', naar het initiatietijdperk

der menschheid - een tijdperk dat moest worden doorgemaakt om meer en meer door te dringen tot de geheimenissen van het Zijn om daarna in een nieuwe incarnatie al strijdend en hopend op te zwoegen den hoogen berg des levens.
Wee hen, die in een eeuw als deze, waarin de schoonste Idee die ooit voor de arme worstelende humaniteit is opgerezen, komende is tot machtige bewustwording *in* ons, spreken van 'deze steeds glansloozer wordende aarde' die alleen nog een weinig luister moet ontleenen 'aan de dalende zon van Koning- en Keizerschap'.
Wee hen, die met voorbijzien van de alom aan onze voeten welig rankende levensbloemen, het alle hoogere beschaving tartende, het alle fijner bewerktuigde geesten beleedigende goud- en steengeflonker, dat het hof van een nog in barbaarschheid verzonken volk voor zijn prestige noodig acht, zien en gevoelen als een afstraling van 'het geestelijke' als 'manifestatiën van levensmagnificentie.'
Voor hen op wie gij het verouderd, misbruikt, door geen denkend mensch in dien zin meer gebezigde woord 'materialistisch' toepast, zonder te beseffen de kern van hun religie, zonder zelfs te weten waaraan gij u vergrijpt, voor hen is het goud der ziele-mooiheid, de juweelglans der in onze dagen tot-bewustzijn-komende Al-liefde, een krachtiger manifestatie van levensmagnificentie dan de rollende gouden karossen en de met brocaat getooide serviele huurlingen, dan al het purper en hermelijn, waarmede de in hun oogen ijdele 'mascarade' te Moskou de millioenen dier-schepselen in menschengedaante die den Czar 'vadertje' noemen, moest helpen verblinden.
En de ontzettende ramp die in enkele oogenblikken aan duizenden het leven kostte, zij is voor ons die gij materialisten noemt, weer een dier spooksels met het titanenstift der Historie geschetst, die immer sluipen rondom den troon van den oosterschen vorst, te zamen met de bleeke schimmen der Siberische bannelingen en der in de Peter-en-Paul-vesting gemartelden - de vertegenwoordigers van de geestelijke aristocratie van het groote Russische rijk.
Gij, die profaneert onzen tempel met de woordenklanken van uw niet-weten, kent gij ze de altaren waarvoor wij z.g. materialisten vol devotie nederknielen, hebt gij ze ooit zien opstijgen de wierookwolken uit onze offervaten, weet gij welke visioenen van mooiheid zij in deze leelijke melaatsche wereld
 voor ons tooveren, weet gij welke heerlijke rijke emoties ons

doen trillen bij het aanschouwen van elke nieuwe godsbloem die ontkiemt op onze aarde?
En hebt gij, verzonken in de vrome contemplatie van *uw* mysticisme, u nooit afgevraagd vanwaar de liefdekracht onzer maatschappelijke martelaren van heden?
Gij die u wellicht blind tuurt naar het verleden, toen te midden van het goud en purper der Romeinsche arena's de eerste Christenen voor de verscheurende dieren werden geworpen, *kent* gij wel het leven van hen, die zonder den immolatie-roes van het oogenblik, *in het verborgen* lijden, dag aan dag, uur aan uur; die, alles ten offer brengend aan hun geloof, vrijwillig leven het leven der misdeelden en onterfden, luisterend naar eene stem, welke zij, die klagen over 'eene steeds glansloozer wordende aarde' zeker nimmer vernomen hebben of vernemen zullen!
Neen, gij kent ze niet, noch hun tempels, noch hun religie, noch hun martelaarsweelde, noch hun visioenen, want gij spreekt van een wereld die 'in grauwe verveling zou verschimmelen', gij spreekt van 'nivelleeringsbeginselen', van 'volksvergoding'. Gij herhaalt dus slechts gedachteloos de bekende afgezaagde vulgarismen van hen, die wij hoogmoedigen, wij ziele-aristocraten, het geestelijke plebs noemen, wijl hun intellect en hun gevoel te arm is om zich zelfs een flauw beeld te vormen van veel rijker schakeeringen in het menschenbestaan, van een veel hooger individualiteitsbegrip dan tot heden geconcipieerd, en van een aera waarin ook eenmaal de Kunst, de thans zoo ruw geknotte, gepijnigde, vernederde, waarin Zij de Gebenedijde tot opperpriesteres zal stijgen, vrij van alle wreede boeien thans nog door den afzichtelijken gelen geldgod om Haar heen geslingerd.
Ik tart u met meer liefde de Schoonheid te belijden dan zij, die gij 'materialisten' noemt. Maar gij zoekt en aanbidt Haar onder andere vormen dan wij. Gij zoekt haar in de 'groote mystieke emotie der volksbewondering' voor dynastieken luister, voor goud en juweelen en praal en keizerpurper. Doch wij zoeken en aanbidden haar als de reinste essence van de tot bewustzijn komende menschenziel; wij volgen Haar als Johannes den Christus volgde met al de piëteit die in ons is, juichend in eigen levensvolheid, doch treurend over hen, die loochenend *onze* alleen-zaligmakende schoonheid en de kosmische eenheidsidee, missend de gevoelingen voor de hoogste,
 zuiverste menschelijke wezenheid, nog knielen voor de grove

gouden afgodsbeelden, als de kinderen Israëls in de woestijn, toen Mozes den berg Sinaï besteeg.
En over u inzonderheid treuren wij, omdat ook gij kunstenaar zijt, omdat wanneer uwe schoone gewijde hymnen door de kerkgewelven ruischen, gij tot ons schijnt te spreken van een zooveel hooger begrijpen, van een zooveel sterker bewustzijn van de goddelijke levensmysteriën dan waarvan uw profane uiting van heden getuigt.

Amst., 7 Juni, Cornelie Huygens

Aan de lezers van 'de Kroniek' naar aanleiding van het stuk van dr. A. Diepenbrock tegen P. L. Tak

Ik wilde u, en vooral de jongeren onder u, aansporen om te vertrouwen op dat gevoel, dat u, al was het één oogenblik, bij de lezing van Diepenbrock's stukje heeft doen denken: die man schrijft dwaasheid.
Dit vertrouwen zal velen onder u moeilijk vallen, want Diepenbrock gebruikt heftiger en klinkender woorden dan hij gewoon is. Hij stelt zich op het precieuze standpunt van den eenzamen martelaar voor schoonheid en mysterie, die voor een heilig Idee 'duizendmaal en tienduizendmaal ijdel en nutteloos' werk wil doen, en die liever 'als een gek wil opgesloten worden' dan de zijde kiezen der massa voor wie de woorden van Tak 'liefelijk waren en gewoon'. Dit is alles verleidelijk, boeiend en verblindend voor velen, vooral voor jonge, dweepzieke en artistieke personen. Het eischt in vele opzichten meer moed voor de besten onder u, de zijde te kiezen der meerderheid, die gewoon is en banaal, dan de minderheid die trotsch is en voornaam, die poseert voor 'de sterke', bezwijkend onder de overmacht der 'vagen, der gemoedvollen', der 'krachtlooze dwepers'.
Laat u niet verlokken. *Vraagt één ding: waar is Recht?* En gaat daar, waar het is, onverschillig wie om u staat en met u gaat.
Laat u niet verblinden door woordenpraal en sterke uitdrukkingen, noch door schijnbare diepzinnigheid, noch door het schermen met Schoonheid en Mysterie.
Bedenkt dat een zeer sterke zulke expressies niet zoeken zou, als 'liever als gek opgesloten'. Wie zeker weet dat hij de waar-

 heid zegt, spreekt zoo niet.

Diepenbrock's stukje is precies zoo dwaas als het den eenvoudigsten burgerman, den tamsten en nuchtersten mensch, schijnen moet. Er staat: *liever het gekkenhuis dan de gerechtigheid.* Dit staat er.

Wie loochent, dat de Russische monarchie met al haar praal, zoo goed als het gansche verband onzer samenleving, rust op blindheid en ongerechtigheid, is een onkundige, een weet-niet, een vreemdeling in zijn tijd, zonder recht van spreken.

En merkt op dat hier iemand optrad als wijsgeer, als bestrijder van oppervlakkigheid, uit naam van philosophie en historie, en dat die man niet alleen toonde, maar zelfs erkende een 'leek' te zijn in de sociologie en in de hoofdbeweging van onze samenleving.

Gij weet wel dat ik geen materialist ben, dat ik het banale, het triviale, het grove en leelijke haat, dat ik zoolang ik schreef geleerd heb de eerbiediging der Mysterie als der Rede vorst, en van de Schoonheid als der uiterlijke dingen recht en reinheid.

Maar ik verzeker u dat wie spreekt uit naam van Mysterie en Schoonheid, en tot de slotsom komt dat onrecht, leugen en blindheid moeten geëerbiedigd worden, zoo ze kunnen leiden tot uiterlijke pracht en groote emotie, - dat die man spreekt van dingen die hij niet kent en die het hem niet past te noemen.

Wie kennis, en vrede en gerechtigheid bevordert, die dient de Mysterie en de Schoonheid, al weet hij nooit er van te spreken. Al heet hij en verbeeldt hij zich godsloochenaar, materialist en rationalist.

Zooals de Rede onderworpen is aan de Mysterie, zoo is de Schoonheid onderworpen aan het Recht. Jaren lang, langen tijd de eenige onder mijn tijdgenooten, heb ik voor deze waarheid gestreden, en haar de verliefden op schoonheid, de onrijpe wijsgeeren, de door schittering en schijnschoon verblinde zwakke geesten pogen vóór te houden. Want hierin schuilt de diepste ontaarding, de echt satanische begoocheling, de gevaarlijkste waan, dat men Pracht verkiest boven Recht.

Wat is dit voor pracht, die Diepenbrock ons vraagt te eerbiedigen? Paarlen, en goud, en diamanten en optochten, en klokgelui en kathedralen vol muziek en schitterend gekleede menschen. En wat zijn die 'goud geworden Ideeën', wat heeft 'als teeken der godheid in sprakelooze schittering gestraald
 door de duisterste nachten', zooals hij grootsprakig zegt? Is

dat de slaafsche huldiging door een dom en ongelukkig volk van een als god geëerd sterfelijk man?
Luistert naar Jesaja: 'maakt los de knoopen der goddeloosheid, ontdoet de banden des juks, laat vrij los de verpletterden en verscheurt alle juk'.
Dat is een gouden Idee en straalt door duisteren nacht.
Allen die het Mysterie gekend hebben, hebben gepredikt: de verheffing der verdrukten, de vernedering der verdrukkers, de liefde en de broederlijkheid, de vrede op aarde en de gerechtigheid.
En goddeloos is het een sterfelijk man als een God te eeren.
Maakt Diepenbrock geen onderscheid tusschen rechtvaardige en onrechtvaardige volksbewegingen, als ze maar groot en prachtig zijn?
Zal hij ons dan ook verzoeken partij te kiezen voor Nero tegenover den schrijver der Openbaring, voor Galerius tegenover de oude Christenen? Wat is zelfs Moskou tegenover het Rome der keizers? Waren de oude Christenen beter dan onze socialisten, sprak niet elke fijne en voorname geest van het schitterend Rome met schamperheid en verachting van hen, als hij ze ooit noemde of hun bestaan kende?
Zijn alle groote volks-emoties even goed? De juichende Romeinen in het circus, de Marseillaise zingende communards, de voor hun bleeken bangen Tsarengod gebogen Russen?
De wijze contempleert en tracht te doorgronden, de handelende mensch kiest naar zijn diepste gevoel van Recht.
Alleen de zwakhoofden, de kinderlijken, de verwarden, weten niet van keuze en loopen na wat maar het meeste schittert.
Dat is de rechte materialist die de gerechtigheid en de liefde vergeet terwille van een schoonen schijn der uiterlijkheid.
Meent dan Diepenbrock dat het Koninkrijk Gods nu wél met uiterlijk gelaat zal komen en niet meer zijn binnen in ons?
Dit is mijn groote verwondering: dit duidelijke en klare woord is ons gegeven sinds eeuwen, ieder kent en herhaalt het, men schrijft er boeken over en muziek op, en men handelt en schrijft tegelijk in volstrekte tegenspraak.
Diepenbrock heeft een Missa Solemnis gemaakt, muziek ter eere Gods. En hij bepleit de vergoddelijking van een keizer, de slaafschheid, de verblinding, de domheid, de verdrukking en de ongerechtigheid.
Is dit geen arme man?
 Ontkent hij dan dat de evangeliën leeren de broederlijkheid

onder alle menschen, de verheffing der armen, der geringen, der verdrukten, van hen die lijden om der gerechtigheid wille? En de ontluistering van wereldschen praal?
Gelooft hij dit niet, en waagt hij het toch een lied te maken ter eere Gods?
De verheerlijking van den schijn is in het geestelijk leven ingeslopen als de echte diepe ontaarding, het echtste materialisme. Telkens heeft het zich verheven en met onbeschaamdheid vertoond, zoowel in de heidensche als de christelijk wereld.
Telkens ook werd het gekastijd door profeten en vromen, als het steeds weer ontwakend geweten. De profeten deden het voor Israël, de ikonoklastische christenen deden het ruwelijk voor het heidendom, de ikonoklastische hervormers even ruw voor het christendom.
Frans van Assisi, Savonarola, Thomas a Kempis, Meister Eckhart, Jacob Boehme, Madame Guyon, Luther, Spinoza, St Martin, al dezen hebben zich gekeerd tegen denzelfden Duivel, de eerbiediging van het onrecht, de aanbidding van den schijn. Sommigen, zooals de twee eersten, met heftigheid en onmatigheid, fanatisch, sommigen grof, antipathiek en practisch, zooals Luther, sommigen in reiner, hooger sfeer, langs vredevoller, vaster wegen, zooals de overige genoemden, meest stille, verborgen en miskende wijzen, maar de sterksten van allen, in hun teederheid en gemis aan uiterlijken glans het meest gelijkend op hun aller meester Jezus.
Als iemand dan tot u spreekt in naam van het mysterie, keert u dan tot dien allergrootsten aller mystici, dien Meester aller anderen, schoon de Historie niet of nauwelijks van hem gewaagt, en zoekt of gij bij Hem iets vindt van een 'in dynastischen luister zich manifesteerende Idee' of dergelijke phrase. Eenvoudig genoeg zult gij vinden, dat gij gerecht moet zijn en liefderijk en niet den mensch eeren maar God, en uwen naasten liefhebben, hoog of laag, vreemd of eigen, goed of slecht, en niet zoeken naar rijkdom en gezag en aardschen praal, maar naar het koninkrijk Gods in u. En zou dit ook voor vorsten niet gelden?. Wie zal ons, zij het op gezag van nog zooveel Doctores Theologiae en Angelici, uit naam van Schoonheid en Mysterie dit te niet doen?

Gevoeligheidjes sterker dan gevoel, afkeer van het banale, wanhopige vrees voor de uiterlijke leelijkheid der naderende
 toekomst, een na plotselinge bevrijding wild-geworden philo-

sophie, deze dingen zijn het die de artiesten, sterk in zinnelijke gevoeligheid, maar zwak in liefde, in wijsheid en moreele vastheid, tot verwarring en ontaarding voeren.
Zoo zijn er in onzen tijd profeten opgestaan die leerden den trots, de zelfzucht, den hoogmoed, den haat, onbeschaamd weg. Die in de plaats der Godsvereering stelden den cultus van den 'bovenmensch', den sterfelijken mensch in een tijdelijke toekomst, het fijnste en gevaarlijkste materialisme.
En ofschoon men eindelijk tot bezinning schijnt te komen uit dezen roes van hoovaardij, uit de orgiën van bandeloosheid - zoo blijven er toch nog, ook in ons land, vage en onrijpe zielen, zwakhoofden en verwarden, dienaren der uiterlijkheid, die alles voor kracht houden wat hun in de oogen schittert, die tegelijk buigen voor den dwaas Nietzsche en voor de wijsheid der Evangeliën, voor de zedelooze verfijning der moderne Franschen en voor den somberen glans van het middeleeuwsch katholicisme, die prevelen van vroomheid en gemeenschapszin, en ons leeren onze broeders te haten om hun armoede, en domheid en geringen schijn, alles te verachten wat van de menigte is, en het onrecht, de blindheid en de verdrukking te gedoogen terwille van uiterlijken praal.
Zoolang de artiesten nog niet verschrikt waren door de leelijkheden van nivelleering, vreesden zij ook niet zoozeer. Voor honderd jaren was het Idee der broederlijkheid en gelijkheid nog schoon in de oogen der grootste kunstenaars. Wie was grooter artiest dan Shelley en wie heeft heviger de tirannie en de verdrukking gehaat en machtiger gestreden voor vrijheid en broederlijkheid?
Vreest dan niet. *Weest rechtvaardig en bekommert u niet om het overige.* Doet den arme recht, geeft den onwetende kennis, den verdrukte vrijheid. De schoonheid zal wel voor zich zelf zorgen. Die behoeven wij niet te maken. Die schuilt in het levensmysterie, die is in Gods hand, niet in onze weifelende, tastende, onzekere handjes.
En gij verstandigen onder u, merkt op hoe die socialisten, die volksvergoders met hun antipathieken schijn, hun ijverig zorgen voor materieele welvaart, hun alleen vervuld zijn van brood, brood voor den arme, hun schijnbaar vergeten van edeler en hooger levensuitingen, hoe die zijn de eigenlijke bewerkers der gerechtigheid, de uitvoerders van Gods wil. Zij doen betrekkelijk grof werk en hebben een groven schijn.
 Maar zij en zij alleen kunnen het ons mogelijk maken te leven

in recht, in broederlijkheid en in vrede, zooals wij weten dat ons geboden is.
Zullen wij ons dan laten beheerschen door kleine sympathieën en antipathieën, zullen wij hen hard vallen om overijling, of slechte manieren, of grofheid of leelijkheid?
Schaamte bekruipt mij menigmaal als ik hun eentonigen en zwaren arbeid zie, hun werk zonder verheffing, zonder stichting, zonder schoon, tenzij dat zeer innige en spiritueele schoon der gestadige wijding, van 't diep besef van hunner arbeid hoogere beteekenis, wat maar weinigen onder hen bezitten. Maar zoo wij al voelen dat het onze zaak niet is met volle krachten deel te nemen aan dat werk, zullen wij hen daarom wrevelig bevitten en belemmeren, ja hen niet overal helpen en verdedigen, waar het pas geeft?

Vergeeft mij de ontoereikendheid en onvolledigheid van dit stukje. Ik moest dit schrijven voor een weekblad, om te bereiken wat ik beoog, een onmiddellijk effect. Maar ik weet dat dit bij mij uitzondering moet blijven. Voor wie willen ingrijpen in den dagelijkschen, practischen gang van het leven is een periodiek onmisbaar, voor wie leeft in de ideeën-wereld is het verderfelijk. Het voedt rhetoriek, oppervlakkigheid, trivialiteit, onwaarheid, haastig werk en ijdel getwist. Wij hebben het hard genoeg geleerd in ons land, waarom wordt het vergeten?
Wie, als Paulus, niet naar het vleesch strijden wil, vergete niet dat hij daarom evengoed een tijdlang in den vleesche wandelen moet. Dat zijn geest aan het vleesch gebonden is, en dat hij dank, geen wrevel verschuldigd is aan wie voor hem strijden opdat hij gerecht en vredevol leven kan.
En die onthoude zich dan ook van die lagere wijze van strijden, waartoe anderen zijn verplicht: twistgeschrijf in dag- en weekbladen, even snel vergeten als gemaakt. Hij houdt zijn gedachten hoog, zijn wegen recht, en zijn ziel vrij van lage emoties, van futiel gekijf, van vluchtig oordeelen of schertsen over ernstige dingen, waartoe zulk schrijven verlokt. En hij belemmere den eerlijken werker niet.

Frederik van Eeden

Antwoord aan P. L. Tak

Waarde Vriend,

'Je n'instruis pas, j'éveille'
Villiers de l'Isle Adam, Axel.

Wat ik onlangs opmerkte en waarin van Deyssel mij bijstemde, was de afwezigheid in het naturalisme van datgene wat van Deyssel 'levensleer' noemde. Nu kwam het mij onophoudelijk voor dat het socialisme zich niet alleen door de afwezigheid eener levensleer maar ook eener ethiek in ruimeren zin onderscheidde. Deze afwezigheid nu zou niets opmerkelijks hebben noch ook als een gebrek van het socialisme beschouwd behoeven te worden, wanneer het socialisme niet telkens door de grens zijner provincie te overschrijden van zijne bemoeiingen met de verbetering van het materieele leven, overging tot die met zaken, die daar wel mede samenhangen, maar niet *uitsluitend* door het moment van het *stoffelijk belang* kunnen worden bepaald. Met andere woorden, het leek mij telkens alsof het socialisme zich niet alleen niet nauwkeurig zijne werkzaamheden had afgebakend, maar ook niet de noodzakelijkheid bevroedde van een verdrag of althands eenige geconstateerde verhouding met de verschillende elementen en drijfkrachten van het geestesleven.

Deze opmerking is niet nieuw: aan den indertijd door van Deyssel met van der Goes gevoerden strijd lag gedeeltelijk dezelfde vraag ten grondslag. Is het juist deze vraag te stellen? Ik geloof dat het niet zoo buitengewoon dom was dat te doen, want het antwoord erop raakt aan de hoogste belangen der menschheid. Het zou alleen onnoozel kunnen zijn zooals het spreekwoord zegt: dat een kind meer kan vragen dan zeven wijzen kunnen beantwoorden. Welnu al ware dit zoo, dan geloof ik toch [en ik weet dat gij deze meening met mij deelt] dat men het beantwoorden van deze vraag tot de edelste werkzaamheden moet rekenen waartoe men zich in dezen tijd geroepen kan voelen.

Telkens nu als ik het nietbesef van bovengenoemde vraag bij socialisten of schrijvers met socialistische neigingen waarnam, hinderde mij dit gebrek aan waarlijk philosophische opvoeding. Mijn doel is niet geweest om als 'wijsgeer' op te treden, zooals van Eeden mij toedicht, ik moet er bij mij zelf om lachen. Maar van het weinige wat ik misschien van enkele goede wijs-

 geeren geleerd heb, is mij dit bijgebleven: dat men streven

moet naar een goed inzicht in de waardeverhoudingen des levens en dat dit streven den mensch veredelt en boven het dier verheft. Waar ik nu de socialisten hoor spreken alsof dit besef nooit in hen is gedaagd, en alsof dit een zaak van geenerlei belang ware, hindert mij dit, en als ik een enkele keer daarover mijn afkeuring te kennen wil geven, neem ik heftiger woorden te baat dan gewoonlijk omdat men thans om gehoord te worden luide moet spreken. Zoo vind ik het betrekkelijk van weinig belang of men leest wat ik nu en dan over kunst of muziek schrijf, omdat ik vertrouw dat het goede wat in mijn bedoelingen is, later door anderen, misschien ook door mij, nog vaster en klaarder zal worden gezegd, maar als ik zie dat iemand als gij steeds belijdt de leer van het 'volksgeluk' zooals het socialisme die leert, met absolute huldiging van de volksopinie, dit is de huldiging, het accepteeren als onomstootelijkwaar van wat nù het volk zich denkt als 'geluk', als ik u deze leer zie belijden, zonder een zweem van nevengedachte of ook soms *dit geluk* niet de eenige voorwaarde van het geluk en de hoop der toekomst zou kunnen zijn, dan vind ik het noodig luide te zeggen dat ik dit afkeur, niet om gelijk te hebben maar om te herinneren aan gedachtesfeeren die ik daardoor miskend zie.

Ik vraag u en uwe lezers verlof om bij deze exceptioneele aanleiding het 'le moi est toujours haïssable' van Pascal voor een oogenblik te mogen vergeten.

Grotesk nu komt het mij voor dat ik, wien de Russische Czar een fictie is, zou zijn opgetreden als verheerlijker van zijn dynastie. Maar gij hebt mij beter begrepen dan sommige lezers - dan Mej. Huygens bijvoorbeeld, die dit alles veel te concreet heeft opgevat, wat zoo abstract is bedoeld. [Over van Eeden zal ik maar zwijgen: wat *heeft* hij ooit begrepen, wat *zal* hij ooit begrijpen? Niet eens zijn voordeel, want anders toch had hij gezwegen, men was nu juist zoowat van Eeden vergeten]. De kern van mijn stukje lag in de woorden: dat het socialisme loochent het recht van bestaan van eenige levenssfeer om door eenig ander moment dan dat van het stoffelijk welzijn te worden bepaald. Mij dunkt dit is niet 'vaag'. Het kan onjuist zijn en onrechtvaardig, niets zal mij liever zijn dan door u onderricht te worden.

Wat de 'deernis' betreft, deze heeft met de door mij bedoelde vraag niets te maken. Men kan het medelijden en de barmhar-
 tigheid betrachten als deugden zonder zijn oordeel daardoor

te laten influenceeren. Ik geloof zelfs dat *dit* eerst de menschelijke gerechtigheid is - wier lof mij uit van Eeden's mond zoo honend toeklinkt. Ik geloof ook dat daarom de philosophen het medelijden, niet op zichzelf, maar relatief als belemmering voor het oordeel hebben verworpen. Maar ik geef u toe wat gij mij wellicht zult tegenwerpen dat tot dezen de door U geciteerde Pierson niet behoort en misschien tot zijn eer want dat Seneca, Pascal, Kant en Spinoza meer abstracties waren dan menschen.

Dit echter zult gij met mij eens moeten zijn dat wij in deze dingen met gevoelsargumenten niet verder komen en dat de teeder roucouleerende coloraturen van Mej. Huygens, hoe respectabel overigens ook, met ons geding in geenerlei verband staan.

Laat mij nu nog een vraag tot u richten, waarin vanzelf het antwoord op uwe vragen gelegen is. Gelooft gij dat het socialisme wat het beoogt werkelijk en duurzaam zal kunnen bereiken zonder reiniging en regeling van het intellectueele leven?

Dit niet te gelooven zie ik als vrucht der 'nivelleerings beginselen' of wat hetzelfde is, van de miskenning der *idee* die ik ook vond in uwe beschouwing over het Koningschap; en in uwe bewering dat u niet duidelijk was het verschil van wat in vroegere tijden en wat men nù onder volk kon verstaan. Het niet begrijpen van dit verschil meen ik met 'volksvergoding' te mogen bestempelen. Het toont dat gij uw begrip volk aan de hedendaagsche realiteit, waarin gij zegt te staan, dus aan het volk zelf ontleent, aan het volk zooals het zich zelf gevoelt, en niet zooals het eèns was en leefde in grootere tijden. Beter nu zult gij wellicht deze tegenstelling, en hoe ik die bedoelde, begrijpen, wanneer gij denkt aan wat mij onlangs onze vriend Kalff meedeelde dat de oorsprong van den Amstelveenschen weg het steeds sterker wordend verlangen was van de omwoners om ter viering van het Mirakel van Amsterdam derwaarts op te gaan.

En wanneer ik dus met eenige heftigheid tegen uwe meeningen optrad, dan was dat ook niet omdat mij de Russische Czar en het Russische barbarisme ook maar eenigszins dierbaar zijn, maar omdat ik in het dynastische volkssentiment, waar en in welken vorm ook, nog een (steeds meer verbleekenden) afglans zie van de oude volksemotie die in den vorst den met
 de gratie Gods omluisterden, den aan de Idee der diviniteit

deelachtigen heerscher vereerde. Gaarne wil ik gelooven dat dit een archaïstische opvatting is, maar ik kan u niet toestemmen dat zij op 'ijle verledensfantazieën', noch op 'zelfcontemplatie' of 'personificatie van mijn eigen denken' berust, omdat haar verband met de diepste en principiëelste problemen als dat van de verhouding van Geest en Materie, mij dunkt, niet te loochenen is. En dit juist kan ik niet inzien waarom men niet het vele goede wat het socialisme beoogt zou kunnen liefhebben en helpen bevorderen zonder daardoor op te houden het geestelijke principe der dingen en wat daaraan vermaagschapt is, in alles te huldigen, dus ook *historisch*, dit is ook daar waar het in de werkelijkheid bijna of reeds is gestorven.
Voor ditmaal wil ik het hierbij laten, bij deze korte, maar naar ik hoop niet al te 'vage' aanduidingen, en eindigend u danken voor de waardige en waarlijk 'humane' wijze waarop gij mijne misschien te abstract geuite meeningen hebt bejegend.

17 Juni, A. Diepenbrock

Aan Dr. A. Diepenbrock

Ecce in Justitia regnabit Rex.
Is. XXXII.

Dat deze zaak wel in eenige voeten dieper grond wortels heeft, dan uwe bestrijders in het vorig nummer van dit weekblad meenen, acht ik ook zonder bewijs aannemelijk. Want allicht zult gij evenzeer met de liefde voor het verdrukte en het geringe bewogen zijn als zij en wenscht evenzeker verzadiging toe den hongerenden en de 'broederlijkheid onder alle menschen.'
Maar hierin sta ik onvoorwaardelijk aan uwe zijde, dat gij niet gelijk zij de Gerechtigheid vereenzelvigt met broederlijkheid en humaniteit en dat ge deze beide dus wel onverkrijgbaar acht zonder die Gerechtigheid, die niet met ze ident is.
Maar tegelijk zal het ook nuttig zijn de socialistische beweging ónzer dagen, gelijk deze de stroomingen van oostersch pantheistische gevoelens en altruistische (naastenlievende) gelukverwachtingen in zich heeft opgenomen, niet te miskennen. Want mogen èn zoodanig pantheisme èn altruisme doorgaans
 geen kenmerken zijn van de sterkste geesten, zij kunnen eigen-

schappen zijn van *goeden*, en de beweging der historie kan door dezer bemiddeling leiden tot die dingen waarvan wij thans nog niet weten.

Maar wat noodig is te zeggen, en niet zonder beslistheid: er is een andere Gerechtigheid dan die van de sociologie, gelijk er een andere Liefde is dan het altruisme en een andere Godsdienst dan pantheistische vereering. En het schijnt wel dat dit andere onbekend aan velen is geworden, of wellicht tijdelijk door hen wordt miskend. En deze miskenning is evenzeer een nivelleering als het materialisme nivelleering was in zijn tijd. De Gerechtigheid niet te zien boven humaniteit uit is het slechten van een berg; en wij loopen groot gevaar dat het materialisme binnenkort als populaire wijsheid door allen (wien de materieele zorgen niet kwellen) zal verlaten zijn, en dat in de plaats daarvan het altruisme worde beleden zónder de Gerechtigheid, die erboven is; zonder den Berg, waarop de sneeuw is van de Eeuwigheid; en dat men dan deze onderlinge toeneiging der menschen zal gaan noemen met te groote en te godsdienstige namen, zoodat de halfwakenden gemakkelijk meenen, dat ze voor den verloren Godsdienst der Gerechtigheid een evenwichtige weervondst verkregen hebben in den godsdienst der naastenliefde.

En toch: zoo de menschheid niet heeft een Idee *boven* haar, dat is *boven* de gemeenschap, trans-scendentaal, hooger dan de saamwerkende krachten der societas reiken, een Opperidee, welke slechts in den Individu kan levend worden - dan is het toch een levens-vermindering en een tevredenheid met de heuvelen, terwijl men op de bergen behoorde te wandelen. Mij dunkt dít is de vraag: individualist, of socialist wat zijt ge? en dan is het ware antwoord niet: ik ben individualist, en ook niet: ik ben socialist; maar: ik ben socialist geweest en met de ervaringen van dien ben ik individualist geworden; ervaren hebbende en dus kennende, de materieele en moreele nooden der gemeenschap, en dan de sociale krachten en vermogens om daarin te voorzien (altruisme) heeft mij in deze ontbroken de waarlijke Levendmaking des geestes. Daarna heb ik de nooden van den mensch grooter bevonden dan der menschheid; en begrepen dat het leven van den Individueelen mensch voor zoover de mensch is een wezen *in zich*, dieper reikt dan van den socieelen mensch,voor zoover hij is een wezen *met anderen*. En nu is mijne hoogste bestreving niet de mensch-

 heid, maar de mensch. Ook de menschheid, het gemeenschaps-

welzijn naar lichaams- en geestesverrichtingen, wordt bestreefd, maar als een middel ter wegruiming van hindernissen voor het andere. Door socialisme heen, ben ik individualist geworden. Het hoogste voor den geest is niet zich zoo uit te storten in de massa van het wereldsch beweeg tot verhooging van het bewegingspeil, maar het hoogste is door de gemeenschap gaande, zich Zelf te vinden, en door zich zelf te gaan tot God.
En zeker doet de altruist, die zijn doel vindt in de menschheidsgemeenschap en haren welstand, en zijn uitgangspunt in de naastenliefde - zeker doet hij gevaarlijk en ook niet geheel naar waarheid door zijn beroep op een mensch-lievend bijbelwoord als uiting zijns gevoelens, daar hier zooveel hooger gedachte belendende is; en daar hij ook zoodoende van aangezicht tot aangezicht geplaatst wordt voor de grootsche waarheid der Gerechtigheid van *boven* de Wereld, en welke te verwerkelijken in de zichtbare sfeer wel een voortdurende verplichting, maar evenzeer een voortdurende faling zal zijn.

Nu dan, deze Gerechtigheid van boven de Wereld en boven de naastenliefde is belichaamd geweest in de Koningsidee en in derzelver Magnificentie, niet in iets ván den koning, zijn karos en lakeien en hermelijn en stoet en galawagen; en op deze wijzend, te vragen wat de koningsheerlijkheid is, heeft geen pas. Want als de idee der heerlijkheid zich verzinnelijkt moet de praal het vertolkingsmiddel zijn der magnificentie; en in het geheel van zoodanigen vorstenglans in eens, gezien voor de oogen, is ook wel het symbool als genaderd voelbaar. Over die verzinnelijking en verzichtbaring te strijden of te spotten is even onkundig als niet te begrijpen dat de Liefde zich verzichtbaart in de schamelheid van een sobere liefdedaad of dienst. En niet deze of gindsche koning, keizer of czaar, maar in het koningschap en zijne uiting is de Idee besloten; en het koningschap heeft aan de wereld voor de volkeren zichtbaar gemaakt niettegenstaande álle koningen-daden, de Gerechtigheid van *boven* de volkeren. Om welks val niet te treuren het werk is van pure altruisten, menschen die waarlijk met hun altruisme te zeer zijn ingenomen, als ware dit de volmaaktheid of als hadden zij zelve dit ontdekt.
En daarom is het nivelleerend indien men nu in de middeleeuwsche betooning der konings-magnificientie, niets eerbie-
133 dig nagevoelt van een Idee, die werkelijkheid is, en welker

symbool, naar wij hopen, niet zal vergaan. Want de *innerlijke*, moreele waarde van het koningschap kan in de sociale bewegingen die toekomende zijn, behoeden voor ontgeestelijking der samenleving; en door het koningschap (dat van de toekomende gebeurtenissen een gereinigde levenskracht kán ontvangen naar ons dunkt) zal boven de vlakkere idee der sociale gemeenschap, de hoogere idee van de (individueel-) Persoonlijke Gerechtigheid zichtbaar gemaakt blijven.

En deze zichtbaarheid of verzinnelijking is noodig; het ligt niet slechts in den aard der geschiedenis, die door het Ideaal moet gevoed worden, maar vooral in den aard der Idee die (bovenzinnelijke) werkelijkheid is. Een voordeel vinden wij in de zinrijkste historie, die van het Israelitisch volk, welke een ideeënrijk schema der geheele wereldgeschiedenis bevat. Als heerlijkst voortbrengsel zijner historie heeft Israel de idee van den volmaakten en zondeloozen toekomst-staat onder den zachtmoedigen koning der gerechtigheid. En deze Idee was levend in het door haar onzegbaar verband met de historische werkelijkheid der overwinnende heerschappij van den psalmen-koning David. En nu moge het zijn dat door de idee daarna de werkelijkheid van het Davidisch koningschap werd omgedicht en verfraaid; dit neemt niet weg dat die historische volksperiode onder dien koning een voortdurend voedsel heeft geleverd aan de geestelijke gedachte, en dat de Israelitische samenleving met behulp dezer historische stuwkracht een geestelijken inhoud heeft gehad. En evenzoo heeft in 't algemeen het koningschap de idee bevat van de gerechtigheid des goddelijken regiments maar . . . in wereldschen vorm, en laat de bestialiteit van geweeste czarenmonarchie de volkeren niet op die wijze vertoornen, dat ze het symbool als een gevallen kroon voor hunne voeten stuk werpen!

Gij wilt als ik, het Koningschap en ook zijn zichtbaren glans, en gij zult als ik ook in dien glans het kwaad niet ontkennen: maar niet als gij heb ik vast vertrouwen dat de vervalende tijden toch op den duur niet vervalen kunnen, maar door de individuëele personen heen zal de Levenmakende Geest ook op de gemeenschap werken en het eindwoord zal *niet* zijn aan de altruisten. Vertrouwend op de werkelijkheid der Idee, dat is, de Werkelijkheid des geloofs, laat ons ook met liefde het werk der altruisten steunen, want nú zijn zij aan de beurt. De wijze ziet óver den horizont.

Ah! la terre humanitaire
N'en est pas moins terre-à-terre.
Au contraire.
Jules Laforgue, 1e Conseil féerique.

Wanneer men bedenkt, dat de Gerechtigheid een menschelijk relatiebegrip is zonder absolute beteekenis, wel van hooge afkomst, maar van gekruist ras en daarbij door canailleusen omgang in de laatste eeuwen zoo vreemd-gecompromitteerd, dat men wél doet niet te boud over haar te spreken, wanneer men denkt aan de duistere zedeloosheid van het wereldleven, waarin onze beschaving met hare zedelijkheid niet meer dan een tijdelijke, Occidentale en vrij benepen plaats inneemt, wanneer men weet, dat in oppervlakte het geheele gedachtenterrein van Frederik van Eedens schrifturen - die gedachten zelve nog daargelaten - tot dat van Nietzsche (die hij platweg 'den dwaas' noemt) staat 'als tot park een perk', - dan vindt men van Eedens stuk in de vorige 'Kroniek' onverstandig, en betreurt het wederom te bemerken, hoe menschen als hij, die in hun jeugd toonden wel bijzondere neigingen te bezitten, zij het dan ook . . . , zoo weinig duurzaam-strevenden weerstand hadden te bieden tegen de drukkende atmospheer van hedendaagsche zelfgenoegzaamheid, waardoor zooveel intellectueel geweten wordt verdoofd, hoe aan hem als aan anderen het 'ein Wenig älter, ein Wenig kälter'[4] op pijnlijk-ironische wijze bewaarheid is geworden.
Ook is er reden voor velerlei onaangename verwondering, wanneer men nagaat aan welke middelmatige psychische toestanden dat stuk vasthaakt, onder meer over de ongedachte wijze, waarop in Holland de moderne theologie, nadat men rekende met haar afgedaan te hebben, slinks nawerkt door de hoofden zoowel van dilettanten als van 'eerlijke werkers' aan den zoogenaamden socialen cyclopenbouw, eene nawerking, waaruit verschillende mixta composita ontstaan van zonderlingen geur. Hier zij daarvan alleen als zéér bedenkelijk gesignaleerd dit 'weak-minded' en schijnbaar naïef coquetteeren met de polyp der moderne begrippen, waarbij ook de

[4] Nietzsche, Also sprach Zarathustra, Von den Abtrünnigen. (In vertaling van P. Endt en H. Marsman, bij de Wereld-Biblio-
 theek.)

Mystiek, medisch en metaphysisch, huiselijk-gereformeerd en ingeschakeerd wordt toegelaten.
Al waren inderdaad de beschouwingen, waartegen van Eeden op zoo grove wijze te keer gaat, niet meer dan een pathetische weemoed tegenover diverse verledene Europeesche cultuurmomenten, zonder kracht om een Toekomst op te planten, dan rijst onmiddellijk de vraag, of zijne beschouwingen, met veel geborneerder horizon, iets anders zijn, de vraag met welk Recht - niet ontleend aan de approbatie van het publiek, dat hij leerarend toespreekt en dus zelf incompetent vindt - hij, die zich voor de realiteit te geestelijk noemt, meent voor zijne inzichten de Toekomst te kunnen vindiceeren, zichzelf Waarheid te mogen toeschrijven (passons, passons!) en voor zijn tegenstander als voor een gecompliceerden decadent te waarschuwen.
En zelfs al wilde men, waar gelijk in anarchistische tijden past, geen autoriteit bestaat om tegen een van beiden een banvloek of lettre de cachet uit te vaardigen of door rakkers van den Schout te doen knevelen, en uit scepticisme tegenover de tijden die komen, beider meeningen recht van spreken gelijkelijk erkennen of beiden aanzien als epigone ficties, zoo staat het humanitaire gemeenschapsideaal naast de illusie van nieuwe synthesen der vroegere geestesspanningen, wat geloofsbrieven betreft, als een aanmatigende parvenu naast een rijp-gecultiveerden aristocraat, en schijnt werkelijk vele apostelen van het eerste ten aanzien van ieder, die dat ideaal niet adaequaat mede verheerlijkt, nòg een gelijksoortige zielewraakzucht te verbitteren als destijds de 'kleine luyden' in de Provincien ten aanzien hunner Romeinsche meesters, al zijn ook de feitelijke machtsverhoudingen veranderd.
Dat overigens iemand als van Eeden blijken geeft volstrekt niet te ontwaren, hoe de psychologische basis en bedoeling der gepassioneerde schoonheidsverheerlijking, waarvan b.v. van Deyssels stuk 'Gedachte, Kunst, Socialisme' een uiting was, en die strikt genomen thuis behoort op de 'halbwilde Stufe der schroffen Künstler-Moralität', waarover Nietzsche spreekt, ondanks uiterlijke overeenkomst van anderen aard is dan die eener *solemneele,* muzikaal-philosophische organisatie van de Geestelijke waardeverhoudingen ook in de maatschappelijke wereld, van eene diepgewortelde aspiratie om de menschen als een groot orkest op goddelijken rhytmus en maatslag
 harmonisch gedirigeerd en geïnspireerd te zien, dat maakt

het - afgezien van alle taxatien - reeds nutteloos te analyseeren den troebelen chaos van wanbegrippen, waarin van Eeden zich met zooveel aplomb beweegt, doch tevens wenschelijk om af te keuren, dat hij zich zóó pretentieus verhief bij zoo weinig geoefendheid of scherpte van blik in de moeilijke vraagstukken, die het hier geldt.

16 Juni 1896, G. v. T.

Aan dr. Frederik van Eeden

Wat is het toch mooier te leven in een denken, als waarin ik meen dat dr. Diepenbrock leeft - 't geluk te vinden in een extatisch bewonderen - dan in een idee te leven dat opgaan in een groot geheel de toestand is, waarvan alleen al een billijkheids- en rechts-gevoel heet te moeten verwachten dat hij eens zal komen - 't verlangen naar een maatschappij-inrichting die allen even gelukkig zal moeten maken. Och, dat elke mensch voor alle geluk even vatbaar ware!
Een toestand, waarbij een zich zelf - door bestaand onderscheid - hoogstellende verplaatst zal worden om met een massa om hem, waarvan zooveel antipathieke uitingen hem 't leven lastig maken, genivelleerd te worden. Voelende opgeofferd te worden voor iets waarvan waardeering hem vreemd is.
Wat mooi te leven in contemplatie, beschouwende wat om ons is, te adoreeren 't centrum van dat alles, het mysterie als de incarnatie van 't groote daarvan.
Te adoreeren - in een denken te leven, dat zich onderworpen voelen aan ons contemplatie-middelpunt éénig geluk is.
O! er is ellende onder ons, maar daaruit mag niet voortkomen een bewustzijn, dat nivellatie die ellende om ons onmogelijk zal maken. Er wordt zóóveel geleden en 't wil wel schijnen dat reeds door het zien van al de daaglijks weêrkeerende vreeselijkheden van lijdende menschen velen van ons van hun weg afdwalen om te bewandelen de wegen, waarvan zoo vele doolwegen zijn, die tot 't wegnemen van oorzaken van al die ellende heeten te voeren. Zou werkelijk nivellatie die oorzaaks-opheffing in zich sluiten? Maar zal dan ieder zich laten meêsleepen door massa's bewegingen, die al maar voortgaan om ons allen te drijven naar een punt, waarvan niemand ons
 positiefs, velen negatiefs slechts weten te beweren? Van alle

kanten zien we stroomingen komen die hun bestaan danken aan 't zoovele malen en onder zoovele vormen herhaalde beweren, dat de oplossing van onze maatschappelijke kwalen alleen in de richting der democratische beginselen te vinden is.
Is 't dáarheen, waar we naar toe moeten, wanneer ons met nadruk toegeroepen wordt: 'Wees rechtvaardig en bekommer u niet om 't overige'? Maar wèten we dan dat 't de rechtvaardigheid is die ons daarheen leidt? En juist omdat we moeten toegeven dat 't er van heeft dat in de lijn der historie ligt eene oplossing als de door zoovelen gewenschte met dwepend verlangen, juist daarom moeten we ons des te sterker verzetten - zulk eene schijnbare waarheid is een tè krachtig wapen in de hand van die ons willen drijven naar dat afgrijselijke.
En, dr. Frederik van Eeden, zelfs als we weten dat ge geen materialist zijt, dat gij 't banale, het triviale, 't grove en 't leelijke haat, wanneer we daarin vast gelooven, dan zegt dit nog niet dat we gelooven in uw idee, hoe door dat materieele, banale, grove overvleugeld te worden, niet een ook u toegrijnzende angst zal zijn.
't Recht is zeker aan de zijde van hen, die ellende onmogelijk, geluk voor het grijpen maken, maar wie zegt dat dit gelukken zal menschen, die dat juist door nivelleering zoeken te bereiken?
Leer ons eerst wat rechtvaardig is en we zullen beproeven te doen wat recht is.
Kan 't niet wezen dat zij zwakhoofden en verwarden zijn, vage en onrijpe zielen, die zich door sociologische studiën tot sociaal-democratische nivelleerings-ideeën laten voeren?

De Vries Lam

Van Eeden over periodieken

Het is niet om mij te mengen in een pennestrijd, die, ten deele wellicht door een onklaar stellen van de premissen, en het vooropsturen van te groote woorden, nu reeds zoo verward is, dat het ook een wijzeren en meer ingewijden dan mij zwaar zou vallen er nog een verstandig woord in te zeggen, het is geenszins om mede een duit te werpen in het zakje van deze geëmbrouilleerde samenspraak over macht en recht, dat
 ik een opmerking maken wil over den staart van van Eedens

verleden week in dit blad opgenomen artikel. Afgescheiden van de kwestie, die hem tot spreken verlokte, veroorlooft de gevierde auteur zich in die slottirade eenige opmerkingen over het schrijven in periodieken, welke dunkt mij, in dit weekblad niet onweerlegd moeten blijven.

Volgens hem namelijk, is het schrijven in een periodiek, voor wie leeft in de ideeën-wereld verderfelijk. Het voedt, zegt hij, rhetoriek, oppervlakkigheid, trivialiteit, onwaarheid, haastig werk, en ijdel getwist, terwijl het voorts den bedrijver nog hindert in het hoog houden van zijn gedachten, het recht houden van zijn wegen, en het zijn ziel vrij houden van lage emoties, van futiel gekijf, van vluchtig oordeelen of schertsen over ernstige dingen.

Een veelervaren schrijver, die de zwakhoofden, kinderlijken, en verwarden de zachtmoedigheid en de rechtvaardigheid wil voorhouden, komt dit alles terloops in een weekblad getuigen! Nu is het ten eerste ietwat vreemd, van Eeden juist te dier plaatse de aangehaalde opmerkingen te zien verpassen. Vindt hij, die meer dan de meesten in tijdschriften, bladen en blaadjes heeft geschreven, dit soort van produceeren tegenwoordig zoo buitengewoon verkeerd, dan is het niet duidelijk, waarom hij zichzelf ditmaal weder vrijwillig bezondigde. 'Nobody asked you Sir, she said', zou men hem uit de Milkmaid kunnen citeeren. De auteur der Grassprietjes doet mij hier sterk denken aan dien braven predikheer, die op een warme wandeling door dorst geplaagd werd, en, ofschoon sints eenigen tijd overtuigd afschaffer, op de naastbijzijnde pleisterplaats een borreltje nam, maar die het preeken nu eenmaal niet kunnende laten, over de herberg-toonbank hangende, fluks van de gelegenheid gebruik maakte, om waard en gasten over hunne grove afdwalingen te kapittelen.

Doch, deze ongepastheid daargelaten, - behelst het verwijt op zichzelf beschouwd waarheid? Is, wat van Eeden tegenover elkaar stelt: een ingrijpen in den dagelijkschen gang van het leven, en een leven in de ideeënwereld, hier inderdaad als afdoende tegenstelling te gebruiken? Ligt het werkelijke leven dan buiten de idee? En geldt de daad minder dan de overweging? Is het *seinen Gedanken geltend machen* van Heine vijandig aan, of voortkomend uit de ideeënwereld? En is dit alles dan niet willekeurig en schijn-wijsgeerig gesteld?

Valt het inderdaad redelijk te noemen, bij het uitdeelen van
 goed- en afkeuring, de rhetoriek, de oppervlakkigheid, de on-

waarheid, de lage emoties, de trivialiteit en al die andere zaken, voor het erfdeel der periodieken-schrijvers te reserveeren? Meent men waarlijk dat een schrijver die uit zijn aard deze tekortkomingen niet te boven kwam, ze zal overwinnen door in plaats van eens per dag, eens in de week, een keer per maand of in de twee maanden, zich voortaan slechts eens per jaar, en zonder buren in het zelfde boekje, te laten drukken? Hebben, om niet te ver van huis te gaan en even te bezien wat van Eeden verzekert, dat wij in ons land genoeg zouden hebben geleerd, - hebben Bakhuizen, Huet, Vosmaer, Pierson, Kloos, Verwey, van Deyssel, met hunne tijdschriftbijdragen de door van Eeden aangeduide fouten in het bizonder op hun kerfstok? Getuigt het van doorzicht, al wat men verkeerds kan opmerken in velerlei uiting, alleenlijk op de schuld van zekere wijze van werken te boeken, en zou men in dien trant niet met evenveel recht en onrecht kunnen verklaren, dat de ivoren toren van de periodieken-ontvlieders, het nest bij uitnemendheid is van hersenschimmigheid, stokpaardjesrijderij, ongetoetste kennis, broeikasdenken, traagheid, waanwijsheid, zelfvergoding of meer zulke liefelijkheden?

Maar is het vooral niet een oppervlakkige onderscheiding, de deugden der schrijvers te meten naar hun al of niet werken voor blad of tijdschrift? Heeft men hier niet een sprekend voorbeeld van dat theoretische schiften, dat minder meet naar de innerlijke eigenschappen, dan naar te gemakkelijk te onderkennen uiterlijke omstandigheden? Zou het niet in alle opzichten veiliger zijn, bij het beoordeelen van schrijfwerk als van menschen, meer op karakterwaarde dan op levensconditie acht te geven?

Indien van Eeden zich door de omstandigheden gedwongen of gedrongen acht van schrijversmanieren te veranderen, dan zal niemand hem daarom hard vallen, mits hij den staf niet breke over anderen die getrouw wenschen te blijven aan het eenmaal begonnen werk. Want dit onbescheiden blijk geven van welbehagen in een nieuw aangenomen leefregel, ten koste van vroeger beleden opvattingen, is van een farizeïsme dat te bedenkelijker wordt, naarmate de onlangs bekeerde met te meer profetenvuur de hoovaardigheid van anderen zich te kastijden onderwindt.

Jan Veth

Daar is in het herderlijk schrijven van den heer Van Eeden, behalve de misleidende intentie, die wel door anderen, meer waardigen, voldoend zal worden aangewezen, een geniepigheidje, dat van niet zoo heel veel belang is, maar toch wel opzettelijke beschouwing behoeft, omdat het in zijn schijnbare onnoozelheid bij wezenlijke wanbedoeling, een illustreerend voorbeeld is van de oneerlijke argumenten waarvan deze apostolische briefschrijver meent zich te mogen bedienen.
Ik meen het zinnetje, waarin de profeten met ikonoklastische Christenen en ikonoklastische hervormers worden voorgesteld als eensgezinde bestrijders van den 'schijn'. De heer Van Eeden is ongelukkig geweest met het kiezen van een vreemd woord: wie van ikonoklastische Christenen hoort, denkt zeker in de eerste plaats aan de, bij besluit der synode van 842 kettersch verklaarde sekte, die, aangevoerd door soldatenkeizers als Leo III Isauricus en Constantinus V Coprónymus waarschijnlijk onder invloed van den Islam, alle beelden uit de Christenkerken wilde weren, ze daarom met groote voortvarendheid vernielde en verving door landschaps- en vruchtenstukken en diertafereelen, zoodat - naar de opmerking van een tijdgenoot - de kerken er begonnen uit te zien als vogelkooien en fruitwinkels. Maar dit kan de heer Van Eeden niet bedoelen, want hij spreekt van heidenen en heeft dus waarschijnlijk het oog op die eerste geloofspredikers, die wel hier en daar heidensche afgodsbeelden zullen hebben stukgeslagen - zooals wij immers op school al hoorden dat de H. Willebrordus met den vereerden boom in Friesland deed.
Maar dan is het toch dunkt mij duidelijk, dat dit geen handelwijze is analoog aan die der profeten. Immers waar wij lezen dat de afgodsbeelden der Israelieten door hunne profeten werden vernield, is dat onmiskenbaar een handeling tot zuivering der eigen leer, tot scheiding daarin van schijn en wezen. Terwijl die eerste geloofspredikers, waar zij de idolen der heidenen stuksloegen, dit geenszins deden om dier eigen leer rein, dat is vrij van valschen schijn, te houden, maar om een verkeerde wezenheid, een doemwaardige essentie, te vernietigen. En de 'ikonoklastische hervormers' - waarom niet het zooveel minder pralerige en veel beter begrijpelijker *beeldstormers* -
 zijn noch met de profeten, noch met de zendelingen te ver-

gelijken, omdat zij, wel verre van een valschen schijn, een waar en zuiver wezen aantastten.
Immers gold de in hun tijd en nog bestaande vereering der beelden, niet die beelden zelf, maar wat zij representeerden, was eene symbolische handeling, zooals, strikt genomen, zelfs al ons spreken is, waar wij in anthropomorphische taal het goddelijke willen benaderen - of meent de heer Van Eeden, indien hij de uitdrukking 'God vereeren' gebruikt, dat men het *woord* God qua talis, den schijn dus, zal verstaan, terwijl hij de wezenheid daarvan, den Factorem caeli et terrae bedoelt? Dit denk ik toch niet. En hij meene niet, dat de christenen uit den tijd der hervorming het onderscheid tusschen waarheid en schijn niet meer kenden. Want ik beroep mij dan op het in 1478 gedrukte biechtboek van Johannes Wolff (kapelaan in Frankfort), waar toch te lezen is: 'Item wir sollen eren die bylde der heiligen, *nit umb yre selbst willen* sondern dazumb: wan so wir wie ansehen, so erzeigen wir ere den dingen, *die durch soliche bylde bedu'et sint*, nach gewonheyt der heiligen kyrchen. *Anders were es abgötterey.*'
Wat inderdaad volkomen strookt met de orthodoxe leer, duidelijk geformuleerd in deze uitspraak van het concilie van Nicea (786): *η της εικονος τιμη επι το πρωτοτυπον διαβαινει*: de vereering van het beeld gaat over op de prototype (daarvan).
Zooals ook de inscriptie op een oud crucifix het leert:
Effigiem Christi, dum transis, semper honora;
Non tamen effigiem, sed quem designat, adora.
En deze allerduidelijkste waarschuwing, onder een Christusbeeld in de San Marco te Venetië:
Nam Deus est quod imago docet sed non est Deus ipsa.
Hanc videas, sed mente colas quod noscis in ipsa.[5]
Het gaat dus niet aan de beeldstormers, die het zuiver wezen

[5] De vertaling der aangehaalde verzen luidt:
'Eer altijd, wanneer gij het voorbijgaat, het beeld van Christus, maar aanbid niet het beeld, doch wat het voorstelt' en
'God is het wat het beeld leert, maar zelf is het God niet: zie het beeld, maar vereer in uwen geest wat gij in het beeld leert kennen.
Men vlg. voor de bovenstaande uiteenzetting Hergenrother's *Photius*, I, 226 vgl.; *Kirchenlexikon* II, 812-833, en Ozanam - *Les Poètes Franciscains* p. 31.

van een leer hebben aangetast om er een schijn van hun-niet-eigen rechtzinnigheid voor te substitueeren, gelijk te stellen met de profeten, die inderdaad tegen afgodendienst zich verzetten.
Deze kleine terechtwijzing scheen mij noodig, nu de gevaarlijke toon van onfeilbaarheid, waarmee de heer Van Eeden zich tot ons richt, allicht onnadenkenden tot zijne volgelingen zou maken.

Jan Kalff, Mariendaal, Juni '96

Instemming

Ofschoon ik van gevoelen ben dat een aktueele ontboezeming als Diepenbrock's beweren omtrent Keizerschap en Socialisme aan waarde zoude winnen indien zij eene toepassing ware van elders breeder uiteen-gezette theoriën, en mij veroorlovende Tak's antwoord voortreffelijk te noemen, - zoo stel ik er toch prijs op te verklaren dat ik in deze met mijne sympathiën mij geheel aan de zijde der Heeren Bauer en Diepenbrock bevind.
Het socialisme trouwens heeft, als dadelijk bestanddeel voor het leven der meest geestelijk levende groepen, reeds lang afgedaan, zoo het er al ooit toe behoorde.
Paul Adam konstateerde dit eenige jaren geleden reeds voor Frankrijk, Vermeylen weet het voor België, Stefan George, de Duitsche dichter, is het tegenovergestelde van een socialist, en jong-Engelschen als Gray, Dowson, Horne, zijn er ook geheel buiten.
Opmerkelijk is hoe in de literatuur der vorige generatie eigenlijk ook geen voorstanders van het socialisme worden gevonden: noch Zola, noch Flaubert, noch De Goncourt, noch Verlaine waren socialist.
Noch Poe, noch Baudelaire, noch De Balzac, noch De Stendhal, noch Barrès zijn socialistiesch gezind.
Noch Remy de Gourmont, noch Gide, noch Maeterlinck, noch Mauclair.
En Shelley, al streed hij voor 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' en 'atheïsme', - is daarom alles behalve socialistiesch.
Er bestaat analogie tusschen het artikel van Kloos 'Verleden, Heden en Toekomst'[6] en de gedachten van Shelley.

[6] Veertien jaar Litteratuurgesch., 2e dl., blz. 239.

Multatuli noch Huet waren socialistiesch. Die traditie zullen wij handhaven.
Gelukkig is dan ook waar te nemen, dat de literatoren en kunstenaars van het tegenwoordige Holland, op wellicht een enkele uitzondering na, tot het socialisme niet in genegenheidsbetrekking staan. -

Een bevreemdende vergissing is het overeenkomst te zien tusschen het streven der mystici van vroeger en der hedendaagsche socialisten.
De mystici immers raden vaak aan zich te-rug te trekken van de wereld, de armoede te zoeken, omdat daarin voor hen het hoogere geluk is, de socialisten daarentegen zeggen tot de armen: maakt u gelijk aan de rijken, want die zijn gelukkig en gij hebt even zeer recht op geluk.

Het socialisme is geheel gebazeerd op het zoogenaamde natuurrecht van den mensch.
'Ik voor mij *weet* niets van die gelijkheid, noch van die rechten', zegt de Heer v. Eeden[7] zeer juist.
Ook zegt hij: 'Geen enkele intuïtieve opvatting der menschheid is zoo geheel door de ontdekkingen der nieuwere wetenschap en door de ontwikkelingen der begrippen gehandhaafd en gerechtvaardigd dan juist die van erfelijken adel, - alleen met deze toevoeging: dat alle adel voor degeneratie vatbaar is'[8].

De reden, waarom een feest als dat der Czarenkroning een heerlijke gebeurtenis is, in den afschijn van wier mysterieuze pracht de aanmatiging der kongressen van intelligente kellners en geëmancipeerde telefoonjufvrouwen wordt als de vale lach van een idioten gymnasiast die na de laatste schoolles met het mekanisme van het Heelal in vertrouwelijker betrekking meent te staan dan zijn vader en al diens vrienden samen, - is: dat de mystici en allen die van 'God' hebben gewaagd, steeds als het hoogste geluk de aanschouwing van God door den mensch hebben geprezen;
dat, evenals voor de Perzen de Schah is de 'Schaduw van God', voor de Russen de Czar de vertegenwoordiger, de gezant, de zoon, van God is, de aan God naast verwante;

[7] Studies, 1e reeks, blz. 187.
[8] Ibid.

dat dus de aanschouwing van den Goddelijke, de dag waarop hij door hen gezien wordt in zijn hoogste heerlijkheid, de tijd van het grootste geluk in hun leven zal blijven, toen de poorten des Hemels voor hen opengingen op aarde en zij God belichaamd zagen in zijn gezant, in zijn glorie onvergelijkelijk. Gelukkig het volk voor welk zulk een aandoening ongeschonden mocht blijven bewaard.

De gouden dag waarop zij hun 'vader' zagen, zal in hun geheugen zijn als een landouw van licht die hun volgende dagen zal beschijnen met schooner stralen wellicht dan de voldoening van als resultaat na veel kongressen in staat te zijn zich nu als kleine-winkelbedienden te kleeden, er den socialistischen werklieden der Westersche steden kan geven.

Geen verwerpelijker gemoedshouding dan die weigert de dupe der Illuzie te zijn, die bij een tooneelvertooning vooral aan den achterkant der schermen denkt, en die in een Kroningsfeest liefst ziet een maskerade van schitterend gehuichel ter bedotting der domme menigte.

L. van Deyssel, 18 Juni '96

Kroniek

Ik wensch den lezers van dit weekblad, die veel over de Russische Kroningsfeesten hebben gehoord, een stuk mee te deelen, waarop de aandacht van geen der Hollandsche briefschrijvers gevallen blijkt te zijn. Het zijn de politie-verordeningen, waarmeê de muren beplakt waren en in alle Moskousche bladen te vinden. Ik vertaal uit het Engelsche weekblad *Justice*.

1 Het publiek zal geen toegang hebben tot de huizen en gebouwen langs den weg te nemen door den Keizerlijken optocht, behalve op vertoon van toegangskaarten uitgereikt door leden van een bijzondere commissie.

2 De lijst van personen aanwezig te zijn in bedoelde huizen op den dag van den optocht moet in zes afschriften gezonden worden aan de leden van de commissie, niet later dan 20 April (2 Mei.)

3 Toegangskaarten van huizen zijn persoonlijk en mogen alleen gebruikt worden door de genoemde personen.

4 Lijsten van toegang tot de bedoelde huizen moeten opgemaakt worden door de huiseigenaren en op hunne verant-

 woordelijkheid.

5 Huiseigenaren en opzichters worden gelast:
a. De buitendeuren gesloten te houden van af middernacht, 8/20 Mei.
b. Den sleutel ter hand stellen aan den concierge, die de wacht zal houden bij de deur.
c. Aan volstrekt niemand dan hun die in het huis wonen of van toegangskaarten zijn voorzien, den toegang te verleenen tot het huis; andere personen, zelfs in dringende gevallen, zullen alleen met bijzonder verlof van de politie worden toegelaten.
d. Toe te zien, dat gedurende den geheelen duur van de feestelijkheden, de concierges hun onderscheidingsteeken zullen dragen.
e. Alle deuren gelijkvloers op de straat uitkomende, gesloten te houden, zoowel als alle vensters waardoor toegang tot het huis mogelijk is.
f. Alleen personen met kaarten door te laten.
6 Het is verboden om eenigerlei toestel voor toeschouwers te plaatsen in de deuropeningen en gangen.
7 Eigenaren en opzichters van huizen worden gelast op hunne persoonlijke verantwoordelijkheid niemand toe te laten op de daken of zolders, en te dien einde, na een bezoek door een lid van de commissie, zullen alle zolderdeuren gesloten en verzegeld worden; alle noodtrappen (voor het geval van brand aangebracht) zullen versperd worden door planken waarvan de hoogte door het lid der commissie zal worden bepaald . . .'
Bovendien werden 17000 menschen voor den duur der feesten uit Moskou verbannen.
De strekking van deze voorschriften is duidelijk: de uitingen van geestdrift voor den Czaar te houden binnen de perken van het redelijke.

V. d. G.

Aan dr. Bierens de Haan

Laat mij, als socialist, hier mijne dankbaarheid betuigen aan Dr. Bierens de Haan voor zijn artikel, zoo bizonder van inzicht en buitengewoon van voorstelling in de 'Kroniek' van j.l. Zaterdag.
Dit artikel zie ik als een vlammende toorts het debat verlichtend; zoo principiëel, zoo concies, zoo klaar volgt hier zin op zin.
146 Neen, het Socialisme, dat ons materiëel huishoudelijk leven

in orde wil brengen, dat een hoogere economische rechtvaardigheid verwezenlijken wil dan in deze kapitalistische maatschappij mogelijk is, hoe onontwijkbaar en onontbeerlijk, hoe nuttig en noodig, kan ons het hoogste niet brengen.
Dit ligt niet in het socialistische, maar in de individualistische lijn, en als ik socialist ben, is het in de eerste plaats om die persoonlijke ontwikkeling, die individuëele verheffing, die geestelijke expansie, die thans voor de massa onzer medemenschen absoluut onmogelijk is, in het bereik dier lichtdervende massa te brengen. Het opwaarts streven der menschheid als een geheel, dat zich thans slechts in enkelen uit, zal slechts mogelijk worden, als wij haar de boeien van den geldgod van de polsen geslagen hebben.
Het is een crime tot menschen, die zich met aardappelschillen voeden of in vunze krotten wonen, of ook tot hen, die twaalf en meer uren daags de slaaf der machine zijn, en doodmoe, gebroken van hun dagwerk huiswaarts keeren, van een andere geestelijke ontwikkeling te spreken dan van den geestelijken opstand hunner vrijmaking, die hun honger stillen zal, hun een rein tehuis bezorgen, hun na een redelijken arbeidstijd de noodzakelijke rust zal brengen. Maar tevens dienen wij te erkennen dat voor de flagrante en in-de-oogen-stekende *onrechtvaardigheid* dezer kapitalistische maatschappij, de *rechtvaardigheid* der socialistische maatschappij, die wij er voor in de plaats willen stellen, niet anders dan grof-menschelijk en feilbaar kan zijn, tevens dienen wij te erkennen dat een hoogere Gerechtigheid werkzaam is en blijven zal, dan wij menschen ooit verwezenlijken zullen.
Misschien zie ik die Gerechtigheid niet precies hetzelfde als Dr Bierens de Haan, en of een koningschap van gezag anders dan dat van den geest deze Gerechtigheid ooit naar waarde zal kunnen representeeren en voor eene schoone Samenleving noodig is, - op deze kwesties wil ik thans niet ingaan.
Al weten wij den vorm niet, waarin Zij tot ons zal komen, als ons Verlangen en ons Geloof maar sterk genoeg is, zal de Schoonheid daarom niet minder weder eens mèt ons zijn en het kristallen prisma van ons maatschappelijk leven kleuren - maar spoediger of misschien dan eerst zal zij komen en heerlijker zal haar opgroei zijn, als wij onze en onzer medemenschen zielen vrijgezet hebben van de materiëele beklemming dezer tijden.

Londen, 25/6'96, J. de Gruyter

Ik wenschte den heer Diepenbrock te vragen of de nivelleerende beginselen van Socialisme werkelijk den staat der toekomst allen luister zullen ontnemen en van eene vroegere koningspracht niets laten verblijven dan de bleeke herinnering.
Uit de wisseling der meeningen hierover rijst een vermoeden naar andere voorstellingen van pracht en gerechtigheid heen, dan zooals die gesymboliseerd staan op den troon met den koningsmantel.
De gebieders in de toekomst waarvoor het volk zijne emotie van opzien bewaren zal, zullen niet de Vorsten zijn maar de tot gek verklaarden waarvan gij spraakt in uw vorig stuk, en die in waarheid zijn de priesters en levieten der menschheid.
Tot eene groote schare saam komen zij, deze dienaren van het zegepralende woord, om zich te wijden en wijding te geven aan den arbeid der Socialisten.
Uitgaande naar elke streek, ieder in zijne taal, zullen zij spreken van den Messias die in allen menschen leeft en eenvoudig weg, zonder zelfheid en in den stijl der boodschap die hen te verkondigen is opgedragen, buiten alle gerief zeggen, dat Naastenliefde Eigenliefde is.
De kunstenaar kan niet anders. Met zijn moois het mooie bij anderen wekkend, bewijst hij de aanwezigheid van dit hoogere in ieder, en de zoo veelgeroemde volksaandoening bij vorstenpraal lijkt mij de onbegrepen, slecht bestuurde, niet gerijpte, maar *zelfde* schoonheidszin toe die den kunstenaar tot een zelfbewuste voorname persoonlijkheid maakt.
De versmade materialisten intusschen zullen dezen mensch tot wien alsdan gesproken wordt, den *zorgenvrijen tijd* gegeven hebben, die noodig is voor wie luisteren wil om te begrijpen.
En de zinrijke historie waarvan Dr Bierens de Haan spreekt, is daarmede geenszins in strijd.
Meer, oneindig meer dan de historische stuwkracht (het koningschap) vermocht te geven, heeft Israel van de Profeten ontvangen.
Het koningschap is slechts een van *andere* volken overgenomen idee (zie Samuel) en kon bij deze mannen waarvan ieder zich naar God's gelijkenis geschapen wist, nooit tot eene tast-
 bare voorstelling der Diviniteit ontaarden, om van een *zacht-*

moedigen Koning der Gerechtigheid niet te spreken bij eene natie die het begeeren naar Rechtvaardigheid geboekt vond in de woorden:
'Want ik de Eeuwige Uw God ben Een IJverzuchtig God. Ik verhaal op de kinderen de misdaden der ouders tot in het derde en vierde geslacht dergenen die Mij haten, maar bewijs genade dezen Duizendtallen die Mij beminnen en Mijne geboden in acht nemen.'

A. van Collem

Aan de medewerkers van 'de Kroniek'

Ik zie uw aller rechte en zuivere bedoeling. Doe mij de hoffelijkheid aan de mijne te gelooven, al schijnt dit sommigen uwer niet gemakkelijk.
Onze werkelijke verschillen zijn gering, en zouden verijlen naar mate wij in hooger en rustiger stemming tot elkander naderden.
Door één uwer, een man van fijn en subtiel intellect en van hoofdzakelijk contemplatieven en artistieken aard, is gedaan een daad, een actie ingrijpend en apodictisch, die mij verkeerd voorkwam. Ik heb daar tegenover gesteld een gelijksoortige daad, om de slechte uitwerking van zijn daad te neutraliseeren.
Beide daden, heftig opponeerend als zij zijn, kunnen voortkomen uit een bijna gelijksoortig gevoelsleven, waar minieme verschillen van beweging, als lawinen, enorme verschillen van actie in lager sfeeren kunnen veroorzaken.
Terugkeerend tot hoogten van contemplatie vinden wij nauwelijks verschil.
Een uwer, de heer Bierens de Haan, heeft die hoogte niet verlaten. En in wat hij zegt, herken ik, ondanks de onzekere werking van termen als 'altruistisch', 'individualistisch', en 'pantheistisch', duidelijk mijn eigen gevoelsleven. Ik weet dat Diepenbrock dit evenzeer doet, en ik vermoed dat de heer Bierens de Haan, door wien het niet geraden schijnt zich spoedig onbegrepen te noemen, zich hierover niet verbazen zal.
Ik ken den weg dien hij noemt door socialisme tot individualisme, maar hij zal toegeven dat in zijn laatste zinsneden
 aanduiding is van een voortzetting van dien weg, die, oogen-

schijnlijk een terugbuiging, in waarheid een stijging, voert tot het 'liefdevol steunen' der altruistische actie.
Als dit in iemand sints langen tijd een zekerheid is geworden, zal hij beslist mede-handelen, bijna even positief als of hij nog was in een aanvankelijke kortzichtige geestdrift, die geen weifelingen door hooger overweging kent. Dan doet men ook geen poging tot ontleding der motieven, omdat men het veld van actie geen geschikte plaats ter contemplatie acht.
Zeer zeker is wat de heer Bierens de Haan gezegd heeft het fraaiste en diepste wat in dit incident gesproken is, maar hoevelen zullen het recht verstaan? En hoe zal dit fijne betoogje het effect van den eersten uitval breken?
Zal uit dien eersten indruk niet blijven hangen de meening, die ik bestreed, schoon ik wel wist dat ze in Diepenbrock den rechten verdediger niet heeft, dat alles wat uiterlijk mooi is ook goed is en dus verlangd, gewild en bevorderd moet worden?
Dus dat wij, zooals van Deyssel, de rechte drager van het idee, dit het scherpst formuleert, de dupe moeten willen zijn eener illuzie, wanneer die illuzie maar schoon is?
Dààr, en dààr alleen, sta ik tegenover, hoe hoog ik in de sfeeren der bespiegeling stijg, en weet ik altijd tegenover te zullen staan.
Ik wil de illuzie ondergaan, maar nooit dupe er van zijn. Ik wil bewonderen, alles wat ooit waarachtige admiratie heeft opgewekt, maar ik wil niet vergeten door bewondering, niet den weg kwijtraken, dien ik onmiddellijk weer moet gaan waar de actie uit de contemplatie ontspringt.
Ik zei dit toch duidelijk genoeg. Kunst is contemplatief, de afstraling van het Leven. Zoodra de handeling, het streven, willen of zelfs wenschen begint, moet er ook keuze zijn, en die moet trachten te volgen het Recht, de richtlijn der levensbeweging, een der best bepaalde en door het woord: 'recht' zuiverst uitgedrukte algemeene begrippen.
Dat die lijn niet gericht is naar iets materieels, noch naar een aardsche volkomenheid, noch naar een altruistisch of humaniteits-ideaal, wie zal dit eerder toestemmen, ja ik mag zeggen wie heeft het nadrukkelijker uitgesproken dan ik?

Alle verdere verschillen zijn misverstanden, meest door onzekere terminologieën, sommigen door kortzichtigheid of
 vooroordeel. Wat van Deyssel onder Socialisme verstaat

schijnt mij iets anders dan wat naar de meest ruime en verziende opvatting daarmede gewoonlijk bedoeld wordt. Wat hij van mij citeert past ook nu nog geheel in mijn meeningen, zonder verwarring of botsing.
Evenzeer als Diepenbrock onrecht en barbaarschheid afkeurt, evenzeer eerbiedig ik het koningschap, en ben ik van harte aristocratisch gezind, terwijl ik toch het socialisme overal waar het pas geeft bevorderen zal. Wie het verband niet ziet, zoekt dat te laag.
Maar niet vrees ik de ontluistering van der wereld uiterlijke schoonheid bij meerder gelijkheid van individueel recht, bij vermeerdering van kennis, bij het streven naar de grootst mogelijke vrijheid voor elk individu. Van de toekomst zijn wij allen even onzeker, maar wie als ik, de uiterlijke dingen als uiting en symbool des innerlijke levens beschouwt voelt dat de zuivering der aarde van barbaarschheid, domheid en verdrukking nooit anders dan de schoonheid ten goede komen kan.
De portée van wat mij over beeldstormers gezegd is zie ik niet. Ik vind het beeldstormen een leelijke phaze in een goede beweging, evenals sommige vormen van het moderne socialisme. Ik vraag mij zelven vruchteloos af wat ik hiermede voor oneerlijks en geniepigs kan bedoeld hebben. En daar mij bekende zaken worden voorgehouden, weet ik misverstaan te zijn.
Maar duidelijk is, in de antwoorden der jongeren onder u, de antipathie en de verbittering die ik heb opgewekt. Deze ervaring is voor mij niet nieuw, en om de merkwaardigheid en meer algemeene beteekenis der zaak, die mij lang onduidelijk was, moet gij mij vergeven, dat ik even bij zulk een persoonlijke zaak stil sta.
Ik heb lang gemeend, na mijn eerste ervaring, dat het verschijnsel berustte op het verzet tegen de zaak die ik vóórstond, n.l. dat de kunst zich niet vrij mocht maken van het goede leven.
Maar zie, zoo ik in dit opzicht een bepaald tegenstander nu nog heb, is het van Deyssel, en bij hem geen spoor van bitterheid, tusschen hem en mij geen verwijt van 'niet begrijpen'. Wij zien elkaars gevoelsverschillen en twisten niet, maar vergelijken, en constateeren.
Dit is het dus niet, en de trots, die ik mocht kunnen voelen om ter wille dezer overtuiging gesmaad te worden, vervalt.
Ook nu heb ik een oogenblik om al die blinde bitterheid wat
 trots gevoeld. De verdediging der Russische autocratie en de

bestrijding van het socialisme tegengegaan te zijn is een daad van zoo onbetwistbaar recht, dat wat ik er voor aan schamperheid en bitterheid onderging mij nooit tot oneer zou kunnen strekken. Maar het is duidelijk dat dan Tak die met mij deelen moest, en zoo is het niet.

Het is waar, ik heb harder dingen gezegd dan hij, mij niet om gevoeligheden bekreund, noch iemands eigenliefde gespaard, omdat ik de zaak te ernstig vond. Het is niet aangenaam zich onder 'vagen en verwarden' gerekend te zien, evenmin over den slechten invloed van periodieken te hooren wanneer men daarvan zich zelf tot het laatste toe het treffendst voorbeeld toonen moet.

Nietzsche heb ik een dwaas genoemd, zooals hij zelf er zoovelen dwazen noemde, omdat ik de kern van zijn leer valsch acht. Om zijn waanzin heb ik daarbij niet gedacht. Dit bedenkend ware mijn woord overijld en liefdeloos.

Vele mijner àl te goed gezinde vrienden zullen dit alles ter verklaring der antipathie genoeg vinden. Of zij zullen zeggen dat het mijn liefdevol terugbuigen is tot de menigte, tot de banalen en gewonen, tot de 'kellners en telefoon-juffrouwen' waarvan van Deyssel spreekt, die den aristocraten hindert in mij, den niet minder aristocratischen. Of ze zullen denken aan jaloezie, om het schampere gebruik der kwalificatie 'gevierd auteur'.

Maar dit is alles zoo niet, of niet genoeg. Het mag de bitterheid verscherpen, haar oorzaak ligt dieper, in onbewuste gevoelens, maar die zich nu door gelijktijdige openbaring in verschillende individuen, gemakkelijk laten herkennen.

En al zijn de uitingen op zich zelf onrechtvaardig en getuigend van die blindheid, die hevige emotie bij geestdriftigen of prikkelbaren veroorzaakt, de grond der gevoelens, de antipathie zelve is niet onrechtvaardig.

Het is het verzet der persoonlijkheden tegen een zich op den voorgrond stellende persoonlijkheid. Schoon in hoofdzaak niet anders zeggende dan wat uit onpersoonlijke bron eenvoudige waarheid heeten zou, en mij strikt trachtend te houden aan wat voor mij natuurlijk en zeker was, sprak ik als een die wist dat hij door velen geloofd zou worden, met autoriteit. En nu doet zich gelden die algemeene, diep-wortelende behoefte aan nivelleering, die geen verheffing duldt dan van wat onpersoonlijk is.

 Dit is een natuurlijke en billijke reactie tegen de vereering van

een persoon, een verzet tegen zijn gezag, waarvan ik wel eens de rechtvaardige werking heb meenen te herkennen in de miskenning der levenden, en het zonder terughouding vereeren der dooden.
Gij zult allicht iemand vinden die niets van de door u gevoelde antipathie bespeurd heeft. Die aannam wat ik zei, om de waarheid, misschien wel omdat ik het zei. En gij zult iets als verachting voelen voor die onderwerping.
Maar merkt op, dat ook bij Bierens de Haan, en bij van Deyssel evenzeer, deze antipathie en bitterheid ontbreekt. Want waar zelf een hoog en onpersoonlijk voelen is, is ook geen reactie tegen het persoonlijke. Zij zijn niet geraakt. Hoe juist drukt de term 'geraaktheid' dit uit. In wie het eigene, het persoons-gevoel ontbreekt, valt niets te raken.
In de wereld der intelligentiën spelen hier verschijnselen af, analoog aan die der materieele. Gij, geraakten, zijt hier de socialisten, die recht doet zonder juist te beseffen hoe, en onder een onrechtvaardigen schijn. Uw persoonlijkheid werkt tot nivelleering, die is de diepste wet van alle beweging. Alleen in de meest contemplatieven is die actie niet.
Van mijn kant deel ik daarentegen het lot der socialisten hierin, dat de sluier van een antipathiek voordoen, van een niet wèlbeheerscht persoonsgevoel de toch zoo diep besefte kracht en schoonheid omhult van dat wat onpersoonlijk in mij is, en waarop ik mij zonder vrees beroepen mag, daar het opwelt uit ondoorgrondelijke diepten van het zelf, dat universeel is en niet eigen.
En ik vraag u, leer dit in ieder, tot in banaalsten en frivoolsten, te onderscheiden, en het schoone te zien door sterkste antipathieën heen.
De eerste maal schreef ik in dit weekblad, omdat ik zonder twijfel voelde dat ik die actie doen moest, zooals ik dat bij soortgelijke gelegenheden in de laatste jaren nog twee of driemalen heb gedaan en ook weder doen zal. Nu schrijf ik weer, omdat ik mij, tegenover u, tot deze erkenning verplicht voel, en wel weet dat noch bitterheid noch eigenliefde in deze woorden sluipen kan .

Frederik van Eeden

In de Kroniek van verleden week trof mij de door van Deyssel zoo rustig neergeschreven verzekering, dat het socialisme als dadelijk bestanddeel voor het leven der meest geestelijk levende groepen, reeds lang heeft afgedaan, zoo het er al ooit toe behoord heeft. En dit wordt door den schrijver gestaafd met het noemen van een aantal kunstenaars die inderdaad tegenovergesteld aan, of geheel buiten het socialisme en al wat daaraan verwant is, bleven.
Het zij mij echter vergund als aanvulling dezer gegevens ook even te wijzen, op de groote spiritualistische kunstbeweging, die in Engeland, wel verre van met de aktie van intelligente kellners of geëmancipeerde telefoonjuffrouwen te moeten worden vergeleken, - wel verre van tot de armen te zeggen: maakt u gelijk aan de rijken, want die zijn gelukkig en gij hebt evenzeer recht op geluk, - integendeel met een nobel vertrouwen in de moreele kracht der democratie, en met een zoo kloeken haat aan de geestelijke ontaarding en tergende smakeloosheid van de overheerschende klasse haar verlangens naar een verheffing der kunst geheel op haar streven naar de vrijmaking der arbeidende klasse gebazeerd heeft. Ik geloof dat het moeilijk zou vallen in onze dagen iemand aan te wijzen die waardiger drager is van de tradities van een mooi verleden dan de duizendoogig geprezen William Morris, die intusschen alleen van het socialisme een herstel verwacht van dat vrije leven uit en voor de gemeenschap, waarbuiten geen monumentale, geen ritueele en geen dekoratieve kunst denkbaar is. Er zijn groote geestelijke tradities, zoo hoort men hem ongeveer zeggen, welke in onze tijden van machines en commercialisme als een stroom in het zand dreigen te verloopen. Laat ons vasthouden aan dat kostelijke goed; laat ons dien schat bewaren voor de betere tijden die wij verwachten, en aan welker vervulling wij inmiddels arbeiden naar onze vermogens. Het zou een eerbiedwaardige lijst van de besten worden, wanneer men de Engelsche kunstenaars wilde opnoemen, die uit liefde voor en eenstemmigheid met dezen man van groot verstand, groot geloof, groot kunstvermogen en groote daadkracht, kunnen gezegd worden meer of min bewust in duurzame genegenheidsbetrekking tot het socialisme te staan.
 Zelfs de Engelsche dandy-artisten welke van Deyssel noemt,

zouden toegeven aan een figuur als Morris groote verplichtingen te hebben.
En wij behoeven bij het bespreken dezer dingen ook niet te vergeten dat van de Nederlandsche kunstenaars van dezen tijd, hij die zijn kunst meer dan iemand hoog en zuiver heeft weten te houden, hij die gevoeliger, waarlijk prachtlievender, en om een modewoord te gebruiken sereener was dan een van zijn genooten, hij die van de schoonheid zijner droomen zoo duurzaam heeft getuigd, zijn heele leven liet spreken van haat aan de geldhiërarchie en de belangensfeer welke ons regeert. De ingeboren liefde van Thijs Maris voor de onterfden is zoo doorgaand, dat hij den ongelukkige aan wien hij zich met deernis gehecht heeft, moeielijk vergeeft wanneer hij het later in de wereld tot meer aanzien brengt, - en tot hen die de vrijmaking van het volk beöogen, staat deze gewijde der kunst zoozeer in daadzakelijke genegenheidsrelatie, dat hij tijdens zijn verblijf te Parijs, met halsstarrige toewijding zijn dienst als soldaat der commune heeft vervuld.
Mij dunkt, wanneer men van de gegevens door van Deyssel verstrekt kennis neemt, zal men billijk doen ook deze feiten in acht te nemen.

Jan Veth

Kroniek

De artisten, schijnt het, houden minder van het socialisme, dan de socialisten van de kunst.
Ik behoef, om te zeggen wat ik aanzie voor de oorzaak hiervan, niet te laten voorafgaan de 'breeder uiteen-gezette theorieën' welke de Heer van Deyssel heeft gemist bij het betoog van Dr. Diepenbrock. De lezers die in de quaestie belang stellen, zullen, zooals ik zonder onbescheidenheid meen te kunnen aannemen, de denkbeelden eenigszins kennen die ook in dit weekblad meermalen door mij zijn verdedigd. Hun is, naar ik hoop, niet ontgaan, dat mijn vorige en voorvorige kronieken, waarvan de laatstbedoelde geschreven was eer ik het stuk van den Heer Diepenbrock had gelezen dat de discussie opende, eene passende inleiding vormen tot een artikel door mij in haar bij te dragen.
Eene hervorming van de litteratuurgeschiedenis zou moeten
 wachten totdat zekere nieuwe maatschappelijke motieven de

kunst en het leven, in en door het kapitalisme gescheiden, weer hebben vereenigd. Dit was de stelling. Ik wilde er gebruik van maken bij de bespreking van een artikel onlangs in een ander blad verschenen, maar het inmiddels in deze kolommen aangevangen en vele malen interessanter debat doet mij van dit plan afzien. Nu kan ik er beter meê terecht.

Vooraf een paar woorden over hetgeen ik versta onder scheiding van kunst en leven.
Deze scheiding is het, die veroorzaakt heeft dat het tooneel, van een kunstinstelling, een plaats van amusement is geworden. Dat de dagelijksche lektuur van de overgroote meerderheid onzer tijdgenooten in boeken en bladen, niet gevraagd wordt om aan artistieke behoefte te voldoen, maar aan de noodzakelijkheid van verstrooiing, aan de zucht tot vermaak. Dat de bouwkunst van de duizendmaal dat men hare diensten zou kunnen aanwenden, maar éénmaal wordt toegepast. Dat de produktie van bijna alle voorwerpen van huiselijk gebruik volkomen van het kunstwerk is vervreemd: meubelen, kleeding en het overige.
Wij worden, met eene beleedigende stompzinnigheid tegenover menschen, die al hetgeen de wereld aan 'materialistische' genietingen en onderscheidingen kan verschaffen hun die de wereld willen dienen, versmaden geenszins, maar klein achten bij de heiligheid van hunne overtuiging en bij de vrijheid om haar voor te staan, - 'materialisten' genoemd . . .
Zoo weinig zijn wij het, in theorie niet en in de praktijk evenmin, dat wij deze scheiding niet alleen betreuren en er gewichtige argumenten aan ontleenen tegen de kapitalistische heerschappij, maar in de voortreffelijkheid van den menschelijken geest gelooven wij zoo vast, dat wij de dorheid en aan kunst vijandige strekking van deze periode, houden voor tijdelijke euvelen, welke snel zullen voorbijgaan als de eenige klasse die in deze dagen nog *niet* door het materialisme is verdorven, zich vrij gemaakt en hare verlossende diktatuur zal hebben gevestigd.
Maar, als men een algemeener formule wil gebruiken voor dit bij uitstek moderne verschijnsel, kan men zeggen dat het aan de kunst het karakter geeft van een monopolie voor personen, inplaats van een vreugde voor allen. De deskundigen zeggen ons dat de kunst dit karakter niet altijd heeft gedragen. In de
 oudheid, in de middeleeuwen moet dit anders zijn geweest.

De uitmuntende dichters waren volksdichters; de klassieke bouwwerken en de kathedralen, de raadhuizen, waren openbare gebouwen en de beelden versierden pleinen, wegen en plaatsen voor ieder toegankelijk; ook de woonhuizen elk voor zich meer of min rijke prachtwerken van kunst en alles wat er in was voor persoonlijk nut. Ik spreek niet over dezen toestand en wil ook niet zeggen dat ieder hem moet verkiezen boven den tegenwoordigen. Maar ik bedoel er meê duidelijk te maken wat ik versta onder het monopolistisch karakter van de kunst van nu. De grondoorzaak is het ekonomische feit van de warenproduktie, gelijk ik bij de bespreking van Walter Crane in dit blad heb beweerd. Willen de dichters en de wijsgeeren deze verklaring ontkennen, dan is de eenige manier dat zij haar weerleggen. Het is niet de vraag of eenige waarheid hun aangenaam is, maar of zij juist is. De warenproduktie en in het bijzonder het groot-kapitalistisch tijdvak van de warenproduktie, maakt van ieder mensch een koopman op de markt, hij moet iets in ruil geven voor alles wat hij verlangt, en als hij een kunstenaar is, zijne kunstwerken. Daar evenwel de arbeidsmiddelen zeer dikwijls niet *hem* toebehooren maar aan een kapitalist, moet hij zich in dienst stellen van den kapitalist om te kunnen leven. Het is dan niet meer de vraag wat hij wil of kan, maar wat de patroon hem beveelt. Welke soort van artisten treft dit lot het eerst en het ergst? Hen die voorwerpen produceeren van veelvuldig en algemeen gebruik, omdat deze goederen het eerst overgaan in de warenproduktie. De bouwers, de makers van al wat in de huizen behoort en tot de dagelijksche behoefte van de bewoners. Dan vervalt wel niet direct alle architektuur of alle kunst in kleeding en huisraad, maar dan begint toch de scheiding van gebruiks- en weelde-voorwerpen, aannemende, dat de weelde onder den druk van het kapitalistische régime nog niet is ontaard. De litterarische kunst volgt. Het eerst is het drama aan de beurt. De tooneelschrijvers komen in een positie welke groote overeenkomst heeft met die van aan patroons of aan maatschappijen ondergeschikte werkers. Zij hebben als regel geen andere waar te presenteeren dan de produkten van hunne kunst, en moeten de waar leveren die het publiek begeert. Aan den anderen kant werkt de kapitalistische orde, die den menschen hun vrijen tijd neemt en hunne inspanning uitsluitend richt op geld verdienen, hoogst verder-
 felijk op hunne kunstzin. Wederom gaat niet onmiddellijk alle

dramatische kunst verloren, waar de splitsing begint van volksstukken en litterarische drama's. Ik wees op een ander motief van de scheiding in deze maatschappij, namelijk de neiging die zij wekt om naar oude modellen te werken. En, alsof in dit kapitalisme al het ideale bestemd was verscheurd te worden, dezelfde oorzaak wekt bij sommigen de liefde voor vroegere kunsten, voor anderen plaatst zij het begrijpen van het verleden ver boven hun bereik. De menschen van één taal, de bewoners van één stad, de kinderen van ééne moeder, verstaan elkander niet meer, één op duizend is een groote geest en de rest zijn domme sukkels, verwilderde, onnoozele of kwaadaardige schepsels.

Maar met dit alles bedoel ik niet in de eerste plaats een trouwens door vele artisten gesteunde aanklacht tegen het kapitalisme te herhalen. In dit geding geldt het niet zoozeer een aanval op het kapitalisme dat slechts indirekt werd verdedigd, dan wel een verdediging van het socialisme dat direkt werd bedreigd. Ik kom nu tot eene conclusie uit het voorgaande. Namelijk, tot een verklaring van de omstandigheid dat sommige artisten het socialisme verwerpen. Ik acht dit meê een deel van het groote verschijnsel dat in de burgerlijke beschaving de kunst zich van het leven heeft vervreemd; en de kunst, niet alleen het voortbrengen maar ook het waardeeren van kunst, een monopolie van rijkdom is geworden.

Immers, deze maatschappij, die de kunst als een overtollige weelde, als een liefhebberij van doenieten, ja, als een afdwaling van halve wijzen die met heele dwazen zelfs fysiologische overeenkomst toonden, heeft van zich gestooten, moest wel door artisten wederkeerig worden gehaat. Het is, in de kunst van deze eeuw, een bittere vijandigheid tegen de burgerlijke maatschappij; konkreet in direkte satyre op bepaalde instellingen, gebeurtenissen of personen uitgesproken; tot eene abstrakte levensveete verfijnd of verdiept en omneveld in eene vereering van het niet-reëele. Maar deze strekking van de kunst en deze stemming van hare meesters, hoezeer gevarieerd en duizendvoudig samengesteld naar de werking van den talloos vertakten hoofdstroom van het groote motief, heeft dit algemeene gevolg teweeg gebracht, dat de nieuwere zienswijze, welke in de beschaving een *maatschappelijk* verschijnsel ontdekte, met verachting werd afgewezen. Men kan niet denken dat het anders mogelijk zou zijn. Zelf door de maatschap-

 pij die men kende, hetzij achtergezet met de laatdunkendheid

van rijke domkoppen, of gevleid volgens de voorschriften van een mode die vergoodde zonder te begrijpen; en met dezen generalen indruk van een maatschappij dat zij een belachelijke of wel een misdadige of wel een onnoozele instelling was, waaruit ieder gevoelend en verstandig man zich haasten moest zijne betere qualiteiten ongeschonden in veiligheid te brengen: terwijl geen kontrast zoo bijtend scheen als dat van kunst en maatschappij, - heeft de moderne kunstenaar zich kunnen vereenigen met iedere leuze van socialen of sociologischen aard, uitgenomen de leuze van het moderne, revolutionnaire proletariaat: de beschaving komt uit de samenleving. Dit geval deed zich voor, dat zijn eigen gedachten en lot de beste illustratie kon heeten van een leer welke zijn lot en zijn gedachte beide hem verboden te onderschrijven. Geen beter voorbeeld van de waarheid dat de beschaving en dus ook de kunst in de maatschappij ontstaat, dan het feit dat de hedendaagsche kunst van de maatschappij is gescheiden -; dat de anti-maatschappelijke theorie de overhand heeft bij de artisten.

En, wie deze theorie niet is toegedaan; maar de kunst, de gedachte, de beschaving, het geestelijke leven in een woord, als een erfstuk en een goddelijke onderscheiding van enkelen beschouwt, ver van de maatschappij te koesteren, ver boven de maatschappij gekweekt, - die is niet vatbaar voor het socialisme. Hij kan, zooals welwillend bij deze gelegenheid is gezegd, eenige goede zijden aan het socialisme erkennen; eenige gevolgen, eenige bijkomstigheden. Maar hij kan niet worden een sociaaldemokraat: want zijn idealisme is valsch en eene nietigheid, bij het gehalte en den omvang van het onze, het mijne. Wij maken getroost van de wereld een chaos, *wetende* dat na den nacht van rust wij weer wakker worden bij het klapwieken van het ideaal en het nieuwe groenen van de hoop. Wij hechten niet aan een *benoemd* ideaal, noch bekommeren ons om eene *aangewezen* idee. Het is een tweederangs-zielezorg, dat zekere instellingen waaraan zekere ideeën verbonden zijn, niet kunnen wijken dan met een blijvend ideëel verlies. Van alles wat gemaakt is door menschen en door dichters bezongen, is niet het maaksel, noch de dichter, noch de zang eeuwigdurend, maar de menschelijke macht om te maken, en de dichterlijke schat van het zingen. De tijden komen dat God en Czaar en Keizer namen zullen zijn van
159 poppen voor kinderen, en dat een uitgebreide oudheidkundige

kennis noodig zal zijn om te begrijpen waarmede onder deze namen eenmaal is gedweept. Maar nooit komen tijden dat het eerbiedigen van verhevenheden en de hartstocht voor het hooge, een spel is van kinderen.

Wij nu, sociaaldemocraten, wij *weten* dit, omdat wij weten *den oorsprong* van der menschen edelste krachten. Maar de burgerlijke denkers twijfelen aan de toekomst, als sommige dingen waaraan al hunne arme adoratie kleeft, gegeten zullen zijn door den tijd. Dit is eene kleinmoedigheid die kwalijk past bij wie zich opwerpt als de verdediger van *de idee*. Neen, een handvol met verbleekte etiketten beplakte idealen is uw kleine bezitting. Gij verliest op ideëele wegen het spoor zonder de bekende handwijzers. Gij verdrinkt in ideëele wateren zonder den gordel van het beproefde kurk waarop al uwe voorgangers hebben gedreven. Gij *zijt* geen idealisten, gij zijt de herders van eene kudde ideeën die den weg naar den stal kennen zoo goed als gij.

Maar wij daarentegen, wij vinden zelf onzen weg en banen nieuwe wegen in een heelal van idealen dat wij zelf hebben ontdekt. Wij stellen het *idealisme* boven de voortreffelijkste ideeën. Wij beminnen het idealisme om zijn zelfs wil.

En dit blijkt reeds nu. De burgerlijke denkers zijn blind voor de ideeële verheffing van de sociaaldemokratie. Bij ons zijn zij de idealisten van papier.

V. d. G.

'Marius Bauer, brieven en schetsen van zijn reis naar Moskou en Constantinopel', met inleiding van G. H.'s-Gravesande en typografische aanwijzingen van Johan H. van Eikeren, werd gezet uit de Times New Romanletter en gedrukt bij drukkerij Jan de Lange te Deventer, voor de leden van de Wereld-Bibliotheek-Vereniging, in het najaar van 1964.

WERELD-BIBLIOTHEEK-VERENIGING

Opgericht 1925 / Koninklijk goedgekeurd

Doel

Het culturele ontwikkelingswerk van de Maatschappij tot Verspreiding van goede en goedkope Lectuur (Wereld-Bibliotheek) te steunen en belangstellenden ervoor te verenigen.

Lidmaatschap

Een ieder kan lid worden tegen een kleine jaarlijkse bijdrage. De leden ontvangen elk jaar tenminste een viertal premie-uitgaven en genieten verscheidene voordelen bij de aankoop van boeken uit het fonds van de Wereld-Bibliotheek.

Hoofdbestuur

Prof. dr. Joh. J. Hanrath, Voorburg Z.H., voorzitter.
Joh. Jasper Pzn., Haarlem.
Prof. dr. P. de Keyser, Gent.
M. A. Reinalda, 's-Gravenhage.
L. Reinalda, Haarlem.
J. C. Winterink, secretaris,
Stadionweg 162 IV, Amsterdam-Z.